

BESZTERCE VÁROS LEVÉLTÁRÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ

ABOUT THE HISTORY OF THE LOCAL ARCHIVES OF BESZTERCE. The archives of Beszterce (now Bistrița, Romania) is regarded as one of the richest goldmines introducing the history of Transylvania. The city was the centre of the Germans living in Northern Transylvania. After 1888 Albert Berger arranged the system of the records, which is still in use. The Romanian authorities had the collections of the archives transported to Naszód (now Năsăud, Romania) at the end of 1934, and they were delivered back to Beszterce only in 1942 following temporary reannexation to Hungary. In 1944 they were transferred to Transdanubia for the safety's sake because of the front-line. Until 1953 they were kept in the Fejér County Archive Document Centre in Székesfehérvár, and later they were returned to Romania except for a significant portion of the documents. The original records are kept in Cluj at the present time, but most of them are available on microfilms in Budapest as well. Perhaps, the most precious part of the collection is the so called first series (1291–1700) which mainly consists of letters and mandates sent to the town, therefore it is a prime source to the history of the town and the region of Beszterce, and the whole principality of Transylvania as well.

A besztercei levéltár

Beszterce város levéltára Erdély történetének kiemelkedően gazdag, ám Magyarországon kevésbé ismert kincsestára.¹ Beszterce (németül Bistritz vagy Nösen, románul Bistrița) az észak-erdélyi németység központjaként a legjelentősebb városok közé tartozott, a 17. századi szász köztudat Szeben és Brassó után rangban a harmadik helyre sorolta.² Népességét tekintve azonban már 1500 körül is csak a negyedik helyet foglalta el Kolozsvár után, a becslések szerint mintegy 4500 lakossal.³

Beszterce volt a 13. század második felében létrejött Besztercei kerület központja, amely a 17. század közepi állapot szerint két részre oszlott: a szűkebb besztercei kerületre, a 26, többségében szász lakosságú településsel, beleértve

¹ Jelen tanulmány egy, a besztercei levéltár 16. századi meghívóit közlő forráskiadvány mellékterméke, amely témavezetőmnek, Horn Ildikónak, Kreutzer Andreának és e sorok írójának együttműködéséből született: HORN–KREUTZER–SZABÓ, 2005. A kötet javított változata előreláthatólag 2007-ben jelenik meg. A tanulmány kéziratának átnézéséért Horn Ildikónak, Kármán Gábornak és Kulcsár Krisztinának tartozom köszönettel. A továbbiakban a levéltár vázlatos újabb kori történetét, valamint a levéltár kora újkori anyagából készült forráskiadványokat és publikációkat kívánom bemutatni. A kutatástörténet középkorral kapcsolatos vonatkozásaira nem térek ki, de a jegyzetekben szereplő különböző bibliográfiák ebben is eligazíthatnak.

² „Diese ist die Dritte unter den vornehmsten Städten des Landes, lieget in einem sehr weiten und flachen Thal, 25 Meilen von Cronstadt, und 14. von Hermannstadt, auf beyden Seiten mit hohen und sehr köstlichen Weinbergen zierlich umfasst.” TRÖSTER, 1981. 134.

³ DAHINTEN, 1988. 7–8. Ez a mű a város történetének mindmáig egyetlen, méretében és tartalmában is komoly, de nem hivatásos történettől származó összefoglalása.

Besztercét is, amely még 1602-ben bekebelezte a város melletti Niederwallendorfot, illetve a döntően román lakosságú, ám eredetileg szintén szászok által lakott, Moldvával, Máramaros és Belső-Szolnok vármegyékkel is határos Radna-völgyre (vallis vagy districtus Rodnensis/Rodnaer Tal), a későbbi naszódi határövezet törzsterületére, mintegy 20 településsel.⁴ A szűkebb besztercei kerület a késő középkori egyházigazgatási viszonyok tükréül két különálló részből állt össze, a Belső-Szolnok és Doboka vármegyék, illetve a Radna-völgy által övezett nagyobbik a Besztercei Káptalan területének felelt meg, a Doboka vármegyébe (a Mezőségbe) beékelődött, Kolozs és Doboka vármegyékkel határos kisebbik pedig a Királyi Káptalanénak.⁵ A Radna-völgyét Mátyás 1469. évi és 1475. évi kiváltságlevele mint tartozékot a kerülethez csatolta, és a privilégiumok félreérthető megfogalmazása ellenére a völgyet a továbbiakban a város tulajdonaként kezelték.⁶

⁴ A szűkebb besztercei kerület 17. században meglévő települései, modern román és magyar névalakokkal: Baierdorf/Királynémeti/Crainimăt, Bistritz/Beszterce/Bistrița, Deutschbudak/Szászbudak/Budacu de Jos, Dürrbach/Dipse/Dipșa, Groß(en)dorf/Sajónagyfalu/Mărișelu, Heidendorf/Besenyő/Viișoara, Jaad/Jád/Livezile, Kleinbistritz/Aszú- vagy Kisbeszterce/Dorolea, Lechnitz/(Szász)lekenca/Lechința, Mettersdorf/Nagydemeter/Dumitra Mare, Minarken/Malomárka/Monariu, Oberneudorf/(Felsőszász)újfalu/Satu Nou, Petersdorf/Péterfalva vagy Petres/Petriș, Pintak/Pinták vagy Péntek/Slătinița, Sanktgeorgen/(Szász)szentgyörgy/Singeorgiu Nou, Johannisdorf/(Sajó)szentivány/Sintioana, Schelken/Selyk vagy Zselyk/Jeica, Schönbirk vagy Zippendorf/Szépnyír/Sigmir, Senndorf/(Kis)zsolna/Jelna, Totsch vagy Tatsch/Tács/Tonciu, Treppen/(Szász)törpény/Tärpiu, Wallendorf/Aldorf/Unirea, Waltersdorf/Kisdemeter/Dumitrița, Weißkirch/Fehéregyháza/Albeștii Bistriței, Wermesch/Vermes/Vermeș és Windau/Vinda/Ghinda. Részletesen: MÜLLER, 1985. 181–183. és WAGNER, 1997. 386–393. Wermesch esetében biztosan, Schelken és Tatsch esetében pedig feltehetően számolhatunk a 17. század elején átmeneti elnéptelenedéssel. BINDER, 1994. 4. térkép. Más kiváltságos kerületekkel összevetve: BAK, 1997. 108. A 19. század elején Großdorf és Johannisdorf 1766. évi elcsatolása (militarizálása) következtében már csak 24 településből állt a szűkebb besztercei kerület. MARIENBURG, 1813. 386–387.; BENKŐ J., 1999. 531

⁵ A kerület Györffy György szerint három fázisban alakult ki, ebből ered az, hogy három részre oszlik. GYÖRFFY, 553–565. A kerület középkori és kora újkori földrajzi kiterjedéséhez, helységeihez térképekkel: BINDER, 1994. Binder munkája a kiadott forrásokon kívül a Magyar Országos Levéltárban található 1698., 1713., 1721. és 1750. évi összeírásokat, illetve Pesty Frigyesnek az OSZK-ban őrzött 1865. évi helynévgyűjtését vonja be (és adja ki).

⁶ Friedrich Kramer már 1880-ban rámutatott arra, hogy az 1475. évi privilégium megfogalmazása, mely szerint a radnaiak a továbbiakban a beszterceiekkel azonos jogokkal bírnak, megtalálható más egykorú adománylevekben is, mégpedig olyan esetekben, ahol a jogi aktus egyértelműen alárendeltségi viszonyt hozott létre. Maga a privilégium is alátámasztja ezt az álláspontot, amikor erőteljesen korlátozza, sőt visszajára fordítja a névleges jogkiterjesztést: „*Ita tamen, quod oppidum ipsum et pertinentiae eiusdem dictae civitatis nostrae subjecta semper esse censeantur.*” TEUTSCH, 1880. 112–113. A román kutatásban ezzel szemben ma is egyfajta fokozatos jogvesztésről beszélnek Radna kapcsán, és az 1475. évi adománylevél értelmezésekor az egyenjogúságot és nem az alávetettséget hangsúlyozzák. DORDEA, 1985. 216. és 220. Georg Eduard Müller alapvető munkájában egyértelműen a város mint földesúr tulajdonaként írja le a völgyet. MÜLLER, 1985. 307.

Nehéz problémákat vet fel a Besztercei kerület elnevezés.⁷ Először 1287-ben tűnik fel, *districtus de Bezterce* alakban, ám már Erzsébet királyné 1330. évi igazságszolgáltatási kiváltságát adományozó oklevelében is a *sedes* megnevezéssel találkozhatunk,⁸ és viszonylag ritkán, egészen az újkorig előfordul ez a párhuzamos forma.⁹ A kora újkori esetek háttérében valószínűleg az a felismerés állt, hogy a Besztercei kerület igazgatása, hasonlóan a Brassói kerületéhez, nem különbözik lényegesen a szász székekétől. Az eltérést Beszterce és a Barcaság esetében, néhány speciális tisztséget leszámítva, mindössze az jelentette, hogy archaizmusként a székek kialakulása után is megmaradt a kerület elnevezés, és a terület választott vezetőjét nem királybírónak (*Königsrichter*), hanem főbírónak (*Oberrichter*) nevezték.¹⁰ A latin *districtus* fordítása révén a németben a *Bistritzer Distrikt* kifejezés honosodott meg, ám félhivatalosan gyakran nevezték a területet Nösnerlandnak is. A kései magyar terminológia Brassó példájához hasonlóan ezt a kettősséget követi, a történeti munkákban hol Besztercei kerület szerepel, hol pedig – a Nösnerland tükörfordításaként – Beszterce vidéke. Mindkét formát elfogadhatónak tartom, én mégis inkább az előbbit részesítem előnyben, mert jobban kifejezi a megnevezés igazgatástörténeti háttérét.

A Besztercei kerület területe az idők folyamán számos közigazgatási átszervezésen esett át, amelyek közül a következőket érdemes kiemelni: 1762-ben a besztercei tanács meghatározott feltételek mellett Mária Teréziának adta át a radnai völgyet,¹¹ aki e területre alapozva létrehozta az Erdélyi határőrvidékhez tartozó II. oláh (román) gyalogezredet.¹² II. József rövid életű átszervezéseit (1783, illetve 1786) leszámítva egészen 1851-ig, a határőrvidék polgárosításáig nem történt komolyabb változás.¹³ A neoabszolutizmus időszakának szintén rövid életű reformjai és az 1861-ben az egykori gyalogezred helyén megalakult

⁷ Külön köszönöm Kulcsár Krisztinának, hogy felhívta a figyelmemet erre a nevezéktani problémára.

⁸ 1287. 12. 06. Lodomér esztergomi érsek átíró oklevele. UB I. köt. 157–158. (no. 222.); 1330. 12. 29. Erzsébet királyné kiváltságlevele. UB I. köt. 437–438. (no. 478). Utóbbi oklevéllel kapcsolatban egyébiránt egy alternatív értelmezési lehetőség is felmerül. A szövegben „*civium et hospitum nostrorum de Bezturche et ad eandem sedem spectantium*” illetve „*cives et hospites nostros de Bezturche et ad eandem sedem pertinentes*” szerepel. Kérdés, hogy a *sedes* kifejezést itt konkrét igazgatási egységként vagy egyszerűen a székhely (központi hely) értelemben kell-e felfogni.

⁹ Két példa: János Zsigmond testamentumos urainak 1571. április 19-i temetési, illetve Pókay Jakab 1571. június 2-i menyegzői meghívója Beszterce város tanácsának. A címzésben mindkét helyen a *civitatis et sedis Bistriciensis* kifejezéssel. HORN–KREUTZER–SZABÓ, 2005. 80., 83. Még Timon Sámuelnél is a *Bistriciensium Sedes* névalak szerepel. TIMON, 1754. 56.

¹⁰ A főbírói tisztség a királybíróival ellentétben kezdetől fogva választott volt, így a Brassói és a Besztercei kerület esetében egy fejlődési fokozat kimaradt az önkormányzat felé vezető úton. MÜLLER, 1985. 211–212. A besztercei kerület 19. század eleji tisztségviselőiről: MARIENBURG, 1813. 383–384.

¹¹ DAHINTEN, 1988. 109–114.

¹² 1766-ban, a határőrezred végleges megalakulásakor a Radna-völgy 21, a 18. század végén pedig 29 településből állt. MÜLLER, 1985. 307.; WAGNER, 1977. 390–393.

¹³ BAK, 1997. 117–118.

naszódi román kerület¹⁴ mint kísérlet után az 1876:XII. törvénycikkkel megszűnt a többévszázados szász autonómia, és az 1876:XXIII. törvénycikk révén a Besztercei kerületből, a Naszódi kerületből, illetve Doboka és Belső-Szolnok vármegyék kisebb töredékeiből létrejött Beszterce-Naszód vármegye,¹⁵ amely mint területi egység a későbbi romániai átszervezéseknek is alapját képezte.

A besztercei levéltár, ahogy a nagy szász archívumok általában, viszonylagos épségben megérte a polgári korszakot.¹⁶ A 13. századig visszanyúló anyagából először természetesen a helyi, szász kutatás merített, ám nem olyan mértékben, mint azt a levéltár fontossága indokolta volna, az intézmény 1808. évi költöztetése óta ugyanis az iratok egy jelentős része rendezetlenül, hozzáférhetetlenül hevert.¹⁷ A 19. század helytörténései közül leginkább Heinrich Wittstock és Friedrich Kramer nevét érdemes megjegyezni, akik a nehéz körülmények dacára számos értékes, besztercei levéltári forrásokon alapuló tanulmányt jelentettek meg.¹⁸

1886. november 5-én Beszterce-Naszód vármegye – Bánffy Dezső főispán javaslatát követve – a besztercei elöljáróság heves tiltakozása ellenére az egykori városi archívumot beleolvastotta saját, 1876-ben létrehozott levéltárába, és így az iratok a megyeházára kerültek át. A döntés hátterében az a nem egészen megalapozatlan nézet állt, hogy a városi és kerületi igazgatás teljes összefonódása miatt a régi iratanyag a vármegye régi levéltárának tekinthető. Az új tulajdonos az 1893. április 12-én meghozott vármegyei közgyűlési határozattal a Magyar Tudományos Akadémiának ajándékozta a 14. század végén másolt híres besztercei szójegyzéket, tovább táplálva ezzel a besztercei szászok ellenszenvét.¹⁹ A város és a vármegye közötti feszültségnél azonban nagyobb problémát jelentett, hogy a költözés nyomán teljesen áttekinthetetlené vált a régi levéltár. Döntő változást Albert Berger besztercei gimnáziumi tanár és történész tevékenysége hozott, aki a megye megbízásából 1888-ban kezdte el rendezni az

¹⁴ DORDEA, 1985. 222.

¹⁵ BAK, 1997. 119–120.

¹⁶ A levéltár 16–18. századi rendezéseinek történetére tanulmányomban nem térek ki, ebben a vonatkozásban eligazítást ad: NUSSBÄCHER, 1970; DORDEA, 1985. 223–225.

¹⁷ DORDEA, 1985. 225. A besztercei levéltár állapotáról beszédesen vall Friedenfels 1845-ben megjelent ismertetése. Ebben a szerző a rendezetlen iratanyagot (a számára ismeretlen terjedelmű *Archivum Fiscale Transylvanicum*ot leszámítva) az erdélyi levéltárak közül történeti érték tekintetében a gyulafehérvári káptalani és a szebeni levéltárak után a harmadik helyre sorolta. FRIEDENFELS, 1845. 22. A levéltár leírása: 23–26.

¹⁸ A kora újkori történelem tekintetében szubjektív véleményünk szerint a legfontosabbak: WITTSTOCK, 1858. Mellékletében őt, a besztercei első sorozatból származó levél kiadása. WITTSTOCK, 1864. 1–44.; KRAMER, 1887. 26–86. A Besztercére vonatkozó régebbi német szakirodalom szinte kivétel nélkül megtalálható Hermann Hienz kiváló bibliográfiájában: HIENZ, 1960. Beszterce történetéhez: 237–245. Hasznos lehet még a Trausch–Schuller-féle lexikon, és Hermann A. Hienz-féle modern folytatása, ezekben szerző szerint tudunk keresni (az 1915-ben született szerzőkkel zárul). TRAUSCH-SCHULLER-HIENZ, 1983–2004. Az első négy kötet reprint.

¹⁹ UR I. köt. X. Kopasznál, talán a végrehajtás idejét megadva, 1887 szerepel a beolvasztás éveként. A városi levéltár átvétele előtt a megyei levéltár iratanyaga 1868-cal kezdődött. KOPASZ-ENTZ, 1943. 152.

anyagot, és hosszú évek munkájával a nagy feladatot el is végezte.²⁰ Berger mes-
tere – Franz Zimmermann nagyszombati levéltáros – útmutatásai nyomán elő-
ször négy, később hét, római számmal jelzett sorozatra (csoportra) osztotta a
levéltárat:²¹

- I. „Oklevelek” (*Urkunden*). Tulajdonképpen a levéltár teljes, 1700 előtti nem kötetes iratanyaga, köztük igen sok misszilis, a Berger felfogása szerinti, nem teljesen a mai levéltári elveknek megfelelő időrendben.²²
- II. Iratok (*Akten*). Az előző sorozat csomókba rendezett folytatása 1785-ig (részben a 18. századi rendezés átvételével), ezen túl a II. József által létrehozott nagy Torda megye iratai (1785–1789),²³ illetve változatos 18–19. századi iratanyagok (bíróági akták, sorozások és népszámlálások iratai stb.)
- III. Jegyzőkönyvek (*Protokoll-Bücher*). Itt találhatóak a város belső (*senatus*) és külső (*Hundertmannschaft*) tanácsának üléseiről vezetett jegyzőkönyvek (1517–1880), a városi kancellárián keletkezett másolati könyvek, a hagyatékok felosztását rögzítő osztókönyvek (1573–

²⁰ DORDEA, 1985. 226. A fiatal gimnáziumi tanár mellékállásban látta el levéltári feladatait. Koncz József 1889-ben még a levéltár teljes rendezetlenségével szembesült. Levéltár-ismertetőjében az éppen kezébe akadó csomók és kötetek tartalmát ismertette, értelemszerűen minden rendszer nélkül. KONCZ, 1889.

²¹ A római számmal ellátott sorozatokat az ABC kisbetűivel további alsorozatokra tagolta. A nagyobb levéltári egységek román megnevezése „csoport” (*grupă*), az ezeken belüli kisebb egységeké pedig „alcsoport” (*subgrupă*). Én a levéltár leírásakor nem ezeket fogom alkalmazni, hanem a modern magyar levéltári terminológiában használt, jelentésükben illeszkedő sorozat, illetve alsorozat kifejezéseket. (Az állag definíciójának ezek a csoportok nem felelnek meg, tehát állagatlan fondal van dolgunk, amelynek legnagyobb egysége a sorozat.) A filmtári fondon belüli legnagyobb egységeket azonban Budapesten állag névvel illetik. A nevezéktani problémákon Ember Győző munkája segített át. EMBER, 1982. 156–158. Nem kívánok itt teljes áttekintő leltárt adni a fondról, az érdeklődő azt megtalálja a kolozsvári levéltár bemutató kiadvány 1985-ben megjelent második (mindmáig utolsó) kötetében (DORDEA, 1985. 227–228., részletezve a 228–279. oldalakon) németül, de kisebb részletességgel az *Urkunden-Regesten* első kötetének bevezetőjében. UR I. köt. XIII–XVII., illetve magyarul Entz Géza tollából: KOPASZ-ENTZ, 1943. 158–161.

²² Nevezetesen, hogy az átíratban fennmaradt iratoknak nem az átírás dátuma alapján adott sorozámot.

²³ II. József 1783. november 26-i rendeletével tíz megyére osztotta Magyarországot és Erdélyt (ez 1784-ben 11 megyére módosult), az új, nagyobb Torda megye a régi Torda, Kolozs és Doboka vármegyék keleti feléből, a Besztercei kerületből és a II. román határőrezred területéből állt össze. Torda megye a kerületi rendszert kialakító 1786. január 26.-i rescriptum révén a Kolozsvári kerület része lett. TRÓCSÁNYI, 1977. 164–165., 688., 702. Lebrecht földrajzi munkájában, amely a II. József-kori erdélyi közigazgatási beosztás jó forrása, az új középfokú igazgatási egységet egyszerűen Torda megyének nevezi, némi körülírással: „Der mit Untercolosch und Doboka und Bistritz vereinigte Thordauer Comitatus”. A megye részéről a következőket írja: „...zu der dießmaligen Thordauer Jurisdiction gehört der ehemalige Oberthordauer, der Unterkoloscher und Unterdobokaer Zirkel, nebst dem ganzen Distrikt Bistritz, welches alles in in drey Kreisen, und diese in 24 Prozessen nach der allgemeiner Richtschnur verwaltet wird.” LEBRECHT, 1789. 7., 135.

- 1802), további 18. századi bírósági és közgyűlési jegyzőkönyvek, valamint a II. József korabeli telekkönyvek
- IV. Számadás- és adókönyvek (*Rechnungen und Steuerbücher*). A különböző városi számadáskönyvek (1461–1878), illetve a város és a Besztercei kerület adókönyvei (1520–1848).
- V. Nyomtatott hivatalos rendeletek (*Gesetzbücher*) a 19. századból.²⁴
- VI. A levéltár könyvtára (*Die Archiv Bibliothek*) benne számos régi kézirattal.
- VII. A levéltár segédletei (*Urkunden-Repertorien*). Döntően a 18. századi rendezéseknek, illetve Albert Berger csoportosításának segédletei.

A levéltár Berger által elvégzett rendezése hamarosan meghozta gyümölcsét. Mind a magyar, mind pedig a román történeti kutatás felfigyelt a besztercei forrásokra, de nem azonos mértékben. Magyar részről szinte csak Veress Endre nevét lehet említeni,²⁵ román részről azonban több kutatót is, mindenekelőtt Nicolai Iorgát, aki az elsők között járt hazájából Besztercén, és azonnal felismerte, hogy a levéltár a Moldvai Vajdaság (és az erdélyi románság) története szempontjából nélkülözhetetlen anyaggal bír. A jelentékeny cirill betűs (szláv és román nyelvű) állomány csak tovább növelte a román kutatás számára a gyűjtemény vonzerejét. Mindez azt eredményezte, hogy a román történettudomány már Trianon előtt lényegesen több forrást közölt a besztercei levéltárból, mint a magyar.²⁶

²⁴ A kissé félrevezető német megnevezést (*Gesetzbücher*) a román levéltár-ismertető alapján pontosítottam, ahol azonban sajnos nem szerepel a név szerint is felsorolt kiadványok évköre, a címek alapján végzett datálásom tehát, komolyabb háttérkutatások híján, csak hozzávetőleges.

²⁵ A neves történész valószínűleg 1892 őszén járt először személyesen a besztercei levéltárban. Az innen kiadott iratok jelentős részét Albert Berger másolta le számára. Veress Endre következő 1918 előtti publikációiban találunk besztercei forrásanyagot: VERESS, 1901; VERESS, 1909–1913. Szádeczky Lajos is Veress szívességéből jutott hozzá azokhoz a besztercei iratmásolatokhoz, amelyeket polemikus Mihai Viteazul-életrajzának függelékében közölt. SZÁDECZKY, 1893. A korszak legnagyobb forráskiadójának, Szilágyi Sándornak okmánytáraiban azonban egyetlen besztercei irat sem szerepel, pedig számos, Bethlen Gábor és a két Rákóczi György koráról összeállított forrásgyűjteményét gazdagíthatta volna a besztercei levéltár. Igaz, hogy tudományos tevékenységének súlypontja nem a század utolsó évtizedére esett.

²⁶ A fontosabb román forráskiadások: IORGA, 1899–1900. (382 román nyelvű és 22 szláv nyelvű irat közlése, nagyobb részt tartalmi kivonatok révén, kisebb részt in extenso, latin betűs átírással. Iorga alapos bevezetőt és kimerítő tárgyi jegyzeteket írt a kiadványhoz. Magyarországon sajnos csak a második kötet van meg, az OSZK állományában.); IORGA, 1901. 1–53. (Iorga gyűjtése a besztercei számadáskönyvek román fejedelemségekre vonatkozó adataiból. Különösen hasznos a Moldva és Erdély közötti diplomáciai kapcsolatok, követküldések, kémkedés tekintetében.); TOCILESCU, 1906. (Szláv nyelvű cirill betűs iratok betűhű kiadása azok román fordításával. A nyomdai ívek a szerző és a Román Tudományos Akadémia közötti nézeteltérés miatt egészen 1931-ig raktárban pihentek, ekkor a Cartea Românească megszerezte és kiadta azokat.); IORGA, 1911–1913. (A Hurmuzaki-sorozat egyik leggazdagabb darabja, a szász levéltárak, főként Beszterce román fejedelemségekkel kapcsolatos anyagából. Eredeti nyelven közreadott dokumentumok, köztük sok magyar nyelvű. Olyan román nyelvű iratok is szerepelnek itt, amelyeket 1899–1900. évi kiadványában egyszer már közölt. Mindmáig a legnagyobb forrásközlés a besztercei

A román történettudomány élénk érdeklődése ellenére az impériumváltozás kedvezőtlen fejleményeket hozott a besztercei levéltár számára. Albert Berger a román hatóságokkal való összeütközése miatt 1918-ban letette levéltárosi hivatalát, a páratlan értékű gyűjtemény pedig kezelő nélkül maradt. A levéltári kutatás ellehetetlenülése, az intézmény gyakorlatilag teljes bezárása, majd elszállítása magyarázza meg azt a színvonalbeli zuhanást, amely a helyi szász és a román történetírásban 1918 után bekövetkezett.²⁷ Az 1920-as években egy komoly – a levéltár elhagyatottsága miatt sokáig fel nem fedezett – beázás okozott komoly károkat az iratokban.²⁸ Tovább rontotta a helyzetet, hogy a megye prefektusa, Dumitru Nacu félig-meddig központi utasításra 1934 végén Naszódra, az ottani Határőr Múzeumba (*Muzeul Grăniceresc Năsăud*) szállíttatta a teljes levéltárat.²⁹ A

levéltárból, amelyben oroszlanrésze volt Albert Bergernek. A sorozat XI. és Mihai Viteazult bemutató XII. kötete szintén sok besztercei iratot tartalmaz.); A vonatkozó 1918 előtti és utáni román forrásközlések/ tanulmányok listája: DORDEA, 1985. 279–281.

²⁷ Ernst Wagner szerint Berger azért mondott le posztjáról, mert 1918-ban elvették tőle a levéltár kulcsait. UR I. köt. VIII. Szász szerzők tollából két kisebb kötet is megjelent a város történetéről, de ezek nem tesznek maradéktalanul eleget a szaktudományos munkákkal szemben támasztott követelményeknek. KIRSCH, 1926. (második kötete nem jelent meg), illetve CSALLNER, 1941. Kirsch rosszul szerkesztett könyvéből teljesen hiányoznak a szakirodalmi és forráshivatkozások. Valószínűleg nem használt levéltári anyagot. Csallner munkája, amely Emil Sigerus Szeben történetéről írott kronológiájának mása, lényegesen megbízhatóbb az iménti kötetnél, és bár a szerző a városi levéltárban nem kutatott (mert nem kutatható), de támaszkodott a besztercei káptalan szintén jelentős anyagára. A korszak legnagyobb helytörténeti teljesítménye Otto Dahinten városi főépítész nevéhez fűződik, aki Albert Berger regesztáinak, egyéb feljegyzéseinek és egyes káptalani iratoknak felhasználásával több értékes tanulmányt is írt. Ezek legtöbbje csak az 1988-ban hagyatékából kiadott várostörténet részeként látott napvilágot: DAHINTEN, 1988. Dahinten tudományos hagyatékáról és annak sorsáról uo. VIII–X. A román kutatók működése tulajdonképpen két forráskiadványra korlátozódott. Veress Endre nagy okmánytárában 44 besztercei iratot közölt (főleg román fejedelmek, moldvai, havasalföldi román közösségek és magánszemélyek leveleit), ezeket azonban talán 1918 előtt gyűjtötte össze: VERESS, 1929–1939. A másik forráskiadvány: ROSETTI, 1944. A román nyelvtörténet neves szakértője 1921–1923-ban kutatott egy-egy hónapot Besztercén. Ötven román nyelvű levelet írt át és dolgozott fel, amelyeket először a szűkebb nyelvész közönséggel ismertetett meg egy 1926-ban megjelent, francia bevezetővel és jegyzetekkel ellátott forráskiadványban. Az 1944. évi, kisebb apparátussal ellátott kiadás ennek alapján született. Az ötven közölt levélből 19-et Rosetti adott ki először, a többi már Iorgánál is megjelent, ám a nyelvész ezek átírási hibáit és keltezését számos esetben módosította. A latin átírás mellett az iratok mintegy feléhez fényképet is mellékel. A mintaszerű forráskiadvány a nagy magyarországi könyvtárak állományában nem található meg.

²⁸ A beázást Johann Bredt evangélikus lelkész és helytörténész (1873–1936) fedezte fel, aki hosszú idő után elsőként kapott engedélyt a levéltárban való kutatásra. UR I. köt. XII.

²⁹ A prefektus átszállításról szóló véghatározata 1934. december 18-án kelt, de az átvételi leltárból kiderült, hogy már 1934. november 27–30. között átvették Naszódra a levéltárat. Kopasz Gábor szerint a prefektusnak két célja volt az akcióval, az egyik, hogy tovább növelje a megye új székhelyéül szánt Naszód fontosságát, a másik, hogy elősegítse Iuliu Moisilnak, az átvevő intézmény igazgatójának és munkatársainak a naszódi román határőrvidékre vonatkozó kutatásait. Kopasz beszámolójában az is szerepel, hogy Dumitru Nacu a költöztetés előtt selejtezés címén megsemmisítette Beszterce-Naszód megye (1876–1918) iratanyagának javát. KOPASZ-ENTZ, 1943. 154. Kopasz Gábor végig a levéltár irattárára hivatkozik, a legmegbízhatóbb adatokkal ő szolgál. Wagner is úgy tudja, hogy a központi utasítás szerint csak a Radna-völgy községeire vonatkozó anyagot

naszódi intézmény nem tekintett vissza hosszú múltra, 1931. augusztus 2-án jött létre néhány naszódi román értelmiségi (Iulian Marțian, Virgil Șotropa, Iuliu Moisil és mások) magánkezdeményezéséből, saját gyűjteményeik egyesítésével.³⁰ A Határőr Múzeum levéltárának bővítését 1937. november 10-től hangsúlyosabbá tette és hivatalos formába öntötte, hogy mint aligazgatóság önálló intézménnyé vált az 1925 (1920) óta fennálló kolozsvári levéltári igazgatóságon (*Direcția Regională a Arhivelor Statului Cluj*) belül.³¹ A szervezeti reform ellenére a nem megfelelő, rendezetlen naszódi elhelyezés egyrészt megnehezítette vagy egyenesen lehetetlenné tette a kutatást, másrészt pedig komoly veszteségekkel járt. A károkat az is szaporította, hogy az intézmény eredeti iratokat kölcsönzött ki különböző óromániai kutatóknak, akiktől ezek nem vagy nem mindig kerültek vissza, hanem ottani gyűjteményekbe (főleg bukarestiekbe) vándoroltak. Különösen erősen sújtotta ez a Petru Rareș uralkodási idejéből (1527–1538 és 1541–1546) származó forrásanyagot, illetve a Mihai Viteazul erdélyi regnálására vonatkozó iratokat.³² A naszódi években egy átrendezés is történt a Berger-féle, szigorú kronológiai rendet követő első sorozatból, illetve az *Akten* sorozatból kiemelték az általuk román vonatkozásúnak ítélt iratokat, ezekből pedig bizonyos következetlenséggel 55 csomót alakítottak ki, amelyeket a levéltár második sorozatához csatoltak.³³

Az újabb történelmi fordulat, az 1940. augusztus 30-i második bécsi döntés Magyarországnak juttatta Besztercét is, természetesen annak levéltárával együtt.³⁴ A magyar hatóságok 1942 októberében visszahozták Naszódról a város ősi archívumát, és komoly erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy helyreállítsák az iratok Berger-féle rendjét.³⁵ Az újrendezés nehéz szakmai munkáját a vármegyei levéltáros, Kopasz Gábor végezte, akinek a megye hathatós támogatásával sikerült elérnie, hogy az iratok 1943 nyarára hozzáférhetővé

kellett volna Naszódra szállítani, a prefektus azonban saját hatáskörében az egész levéltárat elvitette. Wagner némi pontatlansággal 1935 körülré helyezi a levéltár átszállítását. UR I. köt. XI.

³⁰ *Bistrița-Năsăud*, 24–25. A múzeum levéltára 1939-ben három „szekcióra” oszlott: I. A régi beszercei levéltár. II. A naszódi autonóm kerület levéltára, 1861–1877. III. A Határőr Múzeum iratgyűjteménye, 1762–1851. *Inventarul*, 397–398. Már a múzeum alakulása előtt is létezett a Șotropa által szerkesztett *Arhiva Someșană* névre hallgató tudományos folyóirat (1924–1940), amelynek szerzői azonban 1934 után sem használták fel a régi beszercei levéltárban rejlő lehetőségeket, hanem szinte kizárólag a román határőrvidék 18–19. századi történetére koncentráltak.

³¹ *Inventarul*, 397.; DRĂGAN, 1995. 9. Dordea valószínűleg ehhez a szervezeti átalakításhoz köti a beszercei levéltár Naszódra szállítását, és ezért helyezi azt 1937-re. DORDEA, 1985. 230.

³² UR I. köt. XI. Kopasz említ egy konkrét esetet: Filipoiu Onosiu bukaresti tanárnak a múzeum 1939-ben 79 eredeti iratot kölcsönzött ki, amelyek valószínűleg sohasem kerültek vissza. KOPASZ-ENTZ, 1943. 155.

³³ DORDEA, 1985. 230–235.

³⁴ 1940. október 10-én Kossányi Bélának, a Magyar Országos Levéltár kiküldöttjének vezetésével hivatalos bizottság mérte fel a levéltár állapotát. KOPASZ-ENTZ, 1943. 154.

³⁵ KOPASZ-ENTZ, 1943. 156. A levéltár ismertetőjében tévesen 1940-re teszik a visszaköltözést. DORDEA, 1985. 236; Ernst Wagner szintén tévesen jelöli meg az évet: 1941. UR I. köt. XI.

váljanak.³⁶ A nagyjából rendezett besztercei levéltárban megindult a kutatás. Veress Endréről biztosan tudjuk, hogy ebben a rövid időszakban anyagot gyűjtött vagy gyűjtetett itt Báthory István levelezését bemutató, 1944-ben megjelent forráskiadványához.³⁷ A magyar történettudomány átmenetileg élénkülő figyelmére utal az is, hogy az Erdélyi Múzeum Egyesület 1943 őszén Besztercén tartotta szokásos vándorgyűlését, és az eseményhez kapcsolódva külön Levéltári Bizottságot küldött ki a vármegye levéltárainak tudományos vizsgálatára.³⁸ A háború azonban nem hagyott időt a hazai kutatásnak a besztercei források alaposabb megismerésére, sőt a front közeledtével a levéltár közvetlen veszélybe került. 1944 elején a legértékesebb iratokat a szovjet légitámadások elől a közeli Vindára és Szásztörpényre (Windau/Ghinda, illetve Treppen/Tärpiu) helyezték ki, majd 1944. szeptember 10. után a vármegye levéltárát a megyei hivatalokat evakuáló vonat két tehervagonjába zsúfolták és Kopasz Gábor levéltárossal egyetemben elindították a biztonságosnak ítélt hátország felé.³⁹ Ez a páratlan értékű iratanyag kis híján olyan szomorú sorsra jutott, mint a Székely Nemzeti Múzeum kincsei: a november elejétől Agárd mellett vesztegelő vonatot légitámadás érte, a vagonok kigyulladtak, azonban az iratok döntő többségét Kopasz Gábornak és Jenei Károly Fejér megyei főlevéltárnoknak sikerült a székesfehérvári levéltárba menekítenie.⁴⁰ A besztercei anyag hanyattatásai azonban még

³⁶ Kopasz Gábor arra is kísérletet tett, hogy a levéltár rendezéséhez megszerezze Berger özvegyétől férje tudományos hagyatékát, ám ő elzárkózott a kérés teljesítésétől. UR III. köt. XVI.; KOPASZ-ENTZ, 1943. 153.

³⁷ VERESS, 1944. Sok irat kivonatosan vagy regesztaként. Anyaga talán részben 1918 előtti gyűjtéséből származik. A kiadás melléktermékeként Veress írt egy rövid tanulmányt is Beszterce város és Báthory István fejedelem kapcsolatáról: VERESS, 1943. 406–415. Ugyanez a tanulmány az újonnan elindított *Beszterce-naszódi füzetek* első darabjaként is napvilágot látott. VERESS, 1943. 16. A tanulmány főként besztercei levéltári forrásokon alapszik, de azokra a készülő forráskiadvány miatt nem hivatkozik. A füzet előszavából kiderül, hogy Veress Endre 1943 májusában, a rendezés alatt újra kutatott Besztercén. A levéltárban ekkortájt Kolozsvár és az erdélyi művelődés történetének neves kutatója, Herepei János is megfordult, ha nem is töltött el itt hosszú időt. Löfflerer Joachim könyvkötőről írott cikkében hivatkozik az egyik besztercei számadáskönyvre. HEREPEI 1971, 468–470.

³⁸ Az Erdélyi Múzeum Egyesületet még az 1942. évi dési vándorgyűlésen hívta meg Besztercére Bethlen Béla, Szolnok-Doboka és Beszterce-Naszód megye főispánja, aki már Désen is a házigazda szerepét töltötte be. BETHLEN, 1989. 115–116.; A Levéltári Bizottság működéséről: KOPASZ-ENTZ, 1943. 150–151., illetve a kötet Nagy Géza által írott bevezetőjében. 14., 23.

³⁹ DAHINTEN, 1988. 201–202. A városi hivatalnokok ezzel szemben csak szeptember végén távoztak, együtt a város teljes német lakosságával. Az elmenekült szászok többsége a háború után sem tért vissza, az evakuálás után gyakorlatilag eltűnt az észak-erdélyi németiség. A levéltár 1944–1945. évi átmeneti őrzési helyeiről Wagner 1986-ban csak híreszteléseket tudott közölni. Az általa feltételezett ceglédi tartózkodásnak talán lehet némi alapja. UR I. köt. XI.

⁴⁰ Jenei Károly leírása némileg eltér a Kopasz Gábor által mondottaktól. Ő nem beszél légitámadásról, és szerinte az anyag menekítését nem a besztercei levéltáros által említett szekerekkel, hanem a vármegyei teherautóval hajtották végre. A légitámadást talán szándékosan hallgatta el, mert az nem illett volna egy, a megye „felszabadításáról” szóló kiadványba. Egy bizonyos: számos olyan besztercei levelet ismerünk, amely égési nyomokat mutat. Jenei beszámolója: FARKAS-KARSAI, 1970. 174. Kopasz Gábort 1945. június 1-jén Székesfehérvár város főlevéltárnokának nevezték ki, majd a városi levéltárnak a Székesfehérvári Állami Levéltárba (a későbbi Fejér Megyei Levéltár-

nem értek véget, mert a megérkező szovjet hadsereg katonái a zárt ajtót betörve felforgatták a levéltárat, és számos irat elkeveredett.⁴¹

Az 1947. február 10-én megkötött párizsi békeszerződést követően Magyarország és Románia vonatkozásában a trianoni határ lépett újra érvénybe. Hamarosan esedékessé vált a második világháború végén a mai Magyarország területére menekített észak-erdélyi levéltári anyag visszaadása, amelynek jogi kereteit az 1948. augusztus 28-án Budapesten megkötött magyar-román iratcsere-egyezmény teremtette meg.⁴² A Beszterce-Naszód megyei levéltár átadása 1950-ben kezdődött el. Az iratok visszaszolgáltatása előtt azonban sor került a történeti szempontból fontos iratok erőltetett ütemű mikrofilmezésére.⁴³ Úgy tűnik, hogy kezdetben nem – vagy nem a később megvalósult mértékben – tervezték

ba) való beolvasztása után a Pécsi Állami Levéltárba került, amelynek 1967. december 1. és 1971. január 1. között igazgatója volt. 1950-ben nem őt, hanem az iratanyagot kevésbé ismerő Jenei Károlyt bízták meg a besztercei levéltár felvételezésre való felkészítésével. Besztercéről 1945 után, nyilvánvaló külső körülmények folytán, semmit nem publikált. FARKAS, 1980. 45., 50.; *Kronológia*, 2000. 247. Az írásos forrásokban nem szereplő adatokért egyrészt tanáromnak, a nemrég elhunyt Borsa Ivánnak, másrészt pedig Monok Istvánnak tartozom köszönettel. A légítámadással kapcsolatos információk Monok Istvántól származnak, aki személyesen is beszélt Kopasz Gáborral a besztercei levéltár kalandos sorsáról.

⁴¹ Nem egészen világos, hogy a besztercei levéltárat a keveredés mennyire érintette, mert ezt – legalábbis a helyzet konszolidálódása után – nem a levéltár többi részével együtt őrizték, hanem egy, a vármegyeháza melletti gazdasági épületben. (Erdős Ferencnek, a Fejér Megyei Levéltár főigazgatójának szíves közlése.) Monok István szíves közlése szerint, amelyet az akkori levéltárosok elmondására alapoz, a besztercei levéltárat először a levéltári utcákban helyezték el a vármegyeházán. A levéltár viszontagságairól Jenei Károlynak az a hivatalos levele is beszámol, amelyet a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjának írt 1952. április 19-én. A központ azzal a kérdéssel fordult hozzá, hogy maradt-e besztercei eredetű múzeumi tárgy vagy könyvanyag Székesfehérvárott, Jenei válasza nemleges volt. FML Ir.t. 02–031/1952. sz. (A besztercei levéltár sorsáról sajnos nem maradt fenn itt más forrás.)

⁴² 10.340/1948. Korm. sz. rendelet a bírósági és az egyes közigazgatási iratok kicserélése tárgyában Budapesten, az 1948. évi augusztus hó 28. napján kelt magyar-román egyezmény kihirdetéséről. Az államtitkári szinten megkötött egyezmény a párizsi béke (1947:XVIII. törvénycikk) 4. §-ának 2. bekezdésében foglalt felhatalmazás (de nem rendelkezés) alapján született. A besztercei levéltárat a második cikk első bekezdése érintette: „A Szerződő Felek kötelezik magukat arra, hogy – amennyiben az ő területükön van – kölcsönösen átadják azt az iratanyagot, amelyet a másik Szerződő Fél területén lévő közhatalmi iratárakból az 1940. évi augusztus hó 30. napja óta bármely okból elszállítottak.” Megjelent többek között: 1948 jogsz. 149–157. Az egyezmény belügyminisztériumi végrehajtási rendelete: 108.070/1949. (II. 16.) BM sz. körrendelet a magyar-román iratcsere-egyezmény végrehajtásának a belügyi igazgatásban való előkészítése tárgyában. *Törv. és rend. hiv. gyűjt.* 602–605.

⁴³ A mikrofilmezés aktáit a levéltár levéltárában (Y szekció) Bertók Lajos kereste ki számunkra, segítségéért nagy köszönettel tartozunk. A vonatkozó akták: MOL Y 7. 378/1950. OL. sz. és 291/1953. OL. sz. (Nemcsak a besztercei, hanem a kolozsvári és más törvényhatósági levéltárakhoz is adatok. Az aktákon belül az iratok nem egészen időrendben sorakoznak, és ez erősen megnehezíti a történetek rekonstruálását.) A gyors mikrofilmezést az 1948-ban Párizsban vásárolt Micro Jumma félautomata felvevő tette lehetővé, amelyet 1948 októberében állítottak üzembe. A vásárlás célja éppen az volt, hogy a szomszédos országoknak visszaszolgáltatandó anyagokat mikrofilmre tudják venni. A hatalmas arányú, két műszakban folytatott felvételezés nyomán jött létre a Magyar Országos Levéltár igen modernnek számító Filmtára. BORSA, 1982. 82–83.

másolatok készítését, mert bizonyos besztercei és kolozsvári anyagokat Debrecenből kellett visszahozni, amelyeket már csaknem átadtak az iratcserét bonyolító román bizottságnak.⁴⁴ A besztercei iratok közül először a május 21-én Debrecenből megérkezett ládákat filmezték le,⁴⁵ majd júliusban és augusztus elején sorra érkeztek meg a székesfehérvári ládák is.⁴⁶ A rendezés és felvételezés szakmai irányítói, Ila Bálint és Maksay Ferenc igyekeztek minél több anyagot lefilmezni, és ezért komoly erőfeszítéseket tettek az átadási határidők kitolására.⁴⁷ Bár a vonatkozó akták erről egészen pontosan nem tudósítanak, de valószínű, hogy a felvételezés még november elején is folyt, így bizonyos sorozatok visszaszolgáltatása talán átcúsúszhatott az 1951. év elejére is.⁴⁸ 1953-ban derült ki, hogy a besztercei levéltár egyes iratai a székesfehérvári levéltár rendezetlensége miatt nem kerültek átadásra.⁴⁹ Ezeket a 18–19. századi iratokat filmezés után szintén visszaszolgáltatták Romániának.

A fényképezési munkálatok végeredményeként 191 185 felvétel készült Beszterce város és kerület levéltáráról, amely nagyrészt lefedi a Berger-féle első négy sorozat anyagát, illetve a könyvtár régi kéziratának egy-két érdekes darabját.⁵⁰ Az ötödik és a hetedik sorozat, azaz a közlőny jellegű nyomtatványok és a levéltár segédletei, nemcsak hogy nem szerepelnek a filmekben, de a felvételezés aktáiban sem említik ezeket. Az 1700 előtti iratokra vonatkozóan a mikrofilm-anyag – néhány, később tárgyalandó kivételtől eltekintve – teljesnek mondható. Az 1953 óta változatlan filmtári fond a következő törzsszámú állagokra oszlik:⁵¹

⁴⁴ MOL Y 7. 378/1950. OL. sz. f. 1. r.; f. 7. A mikrofilmezés irataiból egyértelműen kiderül, hogy a besztercei levéltár hosszabb-rövidebb ideig Debrecenben őrzött ládáit Székesfehérvárról vitték oda, 1950. április 26-án. Jegyzékük a hetedik főlíon. Komoróczy György városi főlevéltáros ezeket mint székesfehérvár–besztercei ládákat emlegeti. MOL Y 7. 378/1950 OL. sz. f. 36.

⁴⁵ A felvételezésre szánt anyagot a Debrecenbe május 10-én megérkezett Maksay Imre és Vörös Károly válogatták ki, akiknek eredetileg az lett volna a feladata, hogy a Pestre küldendő besztercei és kolozsvári anyag kiválogatása mellett a Leica-géppel helyszínen is fényképezzenek, ám az előkészítési munka mellett erre nem maradt idejük, ezért amit csak tudtak, Pestre küldtek. MOL Y 7. 378/1950. OL. sz. f. 1. v., f. 14–16., f. 20., f. 24–25., f. 33–37., f. 41–42.

⁴⁶ MOL Y 7. 378/1950. OL. sz. f. 27.f. 30–31, f. 38–40.

⁴⁷ A szakmai munkának részese volt még Bakács István, és 1950. október 5-ig, a Levéltárak Országos Központja élére történő kinevezéséig Borsa Iván. MOL Y 7. 378/1950. OL. sz. f. 32.

⁴⁸ Az anyag Kolozsvárra érkezésének pontos dátumáról jelenleg nincsen információnk, és ehhez Ioan Dordea ismertetőjében sem találunk támpontokat.

⁴⁹ MOL Y 7. 291/1953. OL. sz. f. 1–8. Az 1953. évi felvételezés eredménye négy tekercs lett, amelyek a 2029–2033. dobozsámozat kapták. A Székesfehérvárról március 12-én elküldött, Budapesten március 28-án hiánytalanul átvett eredeti iratokat 1953. április 27-én már fel is adták a közvetítő állomás, a Debreceni Állami Levéltár címére. f. 1–2., f. 4., f. 7–8. Jegyzékük: f. 6. Az 1953. évi rendezéssel és filmezéssel kapcsolatos információkért a munka egyik résztvevőjének, Gyapay Gábornak tartozunk köszönettel. Ernst Wagner erről a filmezésről rendelkezhetett 1986-ban információval, és ezért írja, hogy a levéltár 1953-ban került Kolozsvárra. UR I., XII.

⁵⁰ A romániai eredetű készült filmanyagok közül ma is messze a besztercei a legterjedelmesebb.

⁵¹ BUZÁSI-KÖRMENDY, 1996. 248. A filmek kutatásához az állagok rövid bemutatásával: *Külf. lev.* (Nyomtatott kézirat a Filmtárban)

- X 1240 Oklevelek, 1224–1557. 1835 felvétel
- X 1241 Lajstromozott iratok, 1680–1906. 4900 felvétel
- X 1242 Tanács és közgyűlési jegyzőkönyvek, 1517–1849. 53 200 felvétel
- X 1243 Judicialprotokoll, 1748–1805. 4300 felvétel
- X 1244 Distriktskommunitätsprotokoll, 1799–1847. 860 felvétel
- X 1245 Teilungsbücher, 1573–1802. 15 150 felvétel
- X 1246 Vegyes iratok, 1577–1893. 2770 felvétel
- X 1247 II. József-kori felmérés, 1786. 13 770 felvétel
- X 1248 Számadások, 1461–1878. 34 400 felvétel
- X 1249 Missiles, 1528–1799. 60 000 felvétel

Az állagok az esetek többségében a Berger-féle osztályzás alsorozatainak felelnek meg. A legtöbb magyar címet kapott, néhány azonban megőrizte német elnevezését.

Nemcsak a filmek maradtak azonban Magyarországon. A kutatás számára kevésbé ismert, hogy az iratok elméletileg teljes körű visszaszolgáltatása ellenére ma is őriznek beszercei anyagot Székesfehérvárott illetve Budapesten.⁵² Az előbbi, mintegy 1000-1200 iratot számláló, jelentősnek mondható töredék a *Vathy József letétje* nevet viseli, és már a Fejér Megyei Levéltárnak az 1950-es évek elejéről származó alaplétárában is szerepel.⁵³ A gépelt kézirat tájékoztatása szerint 1938-ban került a levéltár őrizetébe.⁵⁴ Ez a teljesen képtelen állítás és a fond félrevezető neve (Vathy József kilétét máig homály fedi) egyértelműen arra utal, hogy az anyagot szándékosan akarták elrejtetni. A leginkább az első és második sorozat iratait tartalmazó mintegy 0,45 ífm-nyi, ötdoboznyi mesterséges fondban az eredeti sorozatokhoz képest viszonylag csekély a jogbiztosító és összeírás jellegű iratok aránya. Ezzel szemben nagy bőségben találunk fejedelmi missziliseket, diplomáciai tárgyú forrásokat, a Rákóczi-szabadságharc idejéből származó dokumentumokat és általában számos olyan levelet, amelyek egymással szoros időbeli és tematikai összefüggést mutatnak. Az iratkibocsátók ABC-rendje szerint rendezett anyag jelenleg csak helyben, Székesfehérvárott kutatható, de a levéltár tervezi mikrofilmmásolat készítését is.

⁵² Vathy József letétjét mindezidáig kevesen forgatták. Bárdos Kornél zenetörténész használta és idézett is belőle egy levelet, lásd az 51. jegyzetben szereplő tanulmányt. Monok István közölte Bethlen István gubernátor több levelét. MONOK-GÖMÖRI, 1990. 193–207. A '80-as évek elején Benda Kálmán is végzett kutatásokat a letétben.

⁵³ A letét pontos jelzete: FML XV/5.

⁵⁴ A tanulságos adatra a levéltár igazgatója, Erdős Ferenc hívta fel a figyelmemet. Ezután szeretném neki, Kelemen Krisztiánnak és a levéltár többi dolgozójának kifejezni köszönetemet a munkám során nyújtott önzetlen segítségért. Úgy tűnik, hogy a letét az 1950-es évek eleje és az első fondjegyzék megjelenése között gyarapodott, mert az alaplétárban még 0,05 ífm-nyi anyag 1967-re 0,45 ífm-nyire növekedett. Ez arra is engedhet következtetni, hogy a Fejér megyei anyagok közé keveredett beszercei iratokat fokozatosan válogatták ki, de könnyen elképzelhető más magyarázat is. *Szfv. Áll. Lt. fond.* A levéltár fondjegyzékének 1982. évi javított kiadásában már nem szerepel a letét.

A besztercei levéltár egy másik 0,82 iratfolyóméternyi töredékét a Magyar Országos Levéltár őrzi.⁵⁵ A nemrégiben ismertté vált hat doboznyi iratcsoport döntően a Berger-féle II. sorozat iratait tartalmazza – mellette pedig néhány tucatnyi levelet a „missiles” sorozatból és néhány városi jegyzőnyvet a harmadik sorozatból. A töredék, rendezése után előreláthatóan az R 314 (Városi iratgyűjtemény) fondban nyer elhelyezést.⁵⁶

A régi besztercei városi levéltár eredeti iratállománya (illetve annak nagyobb része) a Romániának történő visszaszolgáltatás után nem régi őrzési helyére, Besztercére, hanem a Kolozsvári Állami Levéltárba került.⁵⁷ Ez a döntés talán vitatható, ám az anyagnak a tudományos vérkeringésbe való bekapcsolódását kétségkívül elősegítette. 1959-ben, a levéltár költözését követően elkezdődött a besztercei iratok újrendezése, amelynek során – bizonyos jelentéktelen módosításokkal – a Berger-féle beosztást igyekeztek helyreállítani.⁵⁸ A kolozsvári levéltár egyik legjelentősebb, 220 ifm terjedelmű városi fondjaként (*Primăria oraşului Bistriţa, 1291–1880*) a továbbiakban mind a román, mind pedig az erdélyi magyar kutatás számára nélkülözhetetlen forrást jelentett,⁵⁹ bár az utóbbit

⁵⁵ A levéltár egy harmadik töredéke Sebő Ferenc, az ismert zeneszerző és zenetörténész birtokába került. 1972–1973 táján kereste meg azzal a kéréssel egy székesfehérvári illetőségű rokona, hogy értékesítsen számára néhány régi iratot. A kis gyűjtemény végül az ő őrizetébe került. A valószínűleg több forrásból származó gyűjtemény része volt Beszterce 1671–1678 között vezetett osztókönyve (a *Teilungsbücher* sorozat egyik darabja, 365 számozott fólióval) és négy, az első sorozatból származó fejedelmi misszilis is. (1642. 08. 10. Gyulafehérvár – I. Rákóczi György; 1658. 01. 16. Medgyes – Rhédei Ferenc; 1658. 05. 31. Gyulafehérvár – II. Rákóczi György; 1681. 12. 10. Gyulafehérvár – I. Apafi Mihály). Az sajnos még nem tisztázott, hogy miként kerültek az iratok a rokonság birtokába, talán a légitámadás körüli zűrzavar, a vagonok égése lehet a magyarázat. Mindezekért az információkért, a gyűjtemény készsége bemutatásáért Sebő Ferencnek tartozom nagy köszönettel.

⁵⁶ Az (előzetes) adatokat az iratok rendezését végző Oross Andrástól és Sunkó Attilától kaptam, segítségüket ezúton is köszönöm.

⁵⁷ További magyarázatot jelent az a tény, hogy a besztercei levéltár (egy naszódi és egy besztercei részleggel) a gyakorlatban csak 1953-ban kezdett el újra működni. *Bistriţa-Năsăud*, 36–37. A kolozsvári állami levéltár hivatalos megnevezése az 1951. május 19-én hozott minisztertanácsi határozat alapján: *Serviciul Regional Cluj al Direcţiei Arhivelor Statului*, majd az 1969. április 1-jén életbe lépett közigazgatási reformmal (a megyerendszer bevezetésével) *Filiala Judeţeană Cluj a Arhivelor Statului*. DRĂGAN, 1995. 9–14. Jelenleg pedig az 1996. április 14-én kelt törvény alapján: *Arhivele Naţionale Direcţia Judeţeană Cluj. Arhivelenationale*. DORDEA, 1985. 279.; KISS, 2003. 29. Az 1876-ban létrehozott vármegye iratainak nagy része tehát nem ide került, és ezeket Besztercén sem találjuk meg. <http://leveltar.adatbank.transindex.ro/?targyszó=Vármegyék&s=2>

⁵⁸ DORDEA, 1985. 236–237.

⁵⁹ A román/romániai német feldolgozásokhoz, forrásközlésekhez jól használható a levéltár-ismertetőben megjelent Beszterce-bibliográfia: DORDEA, 1985. 279–281. A korajókor tekintetében a talán legalaposabb, a levéltári anyagra is erősen támaszkodó román nyelvű tanulmány: DAN-GOLDENBERG, 1964. 22–83. Hasznos lehet még a besztercei reneszánsz építészetéről megjelent új, német nyelvű összefoglalás irodalomjegyzéke is: MÁNDRESCU, 2004. 152–161. Érdekes kérdéseket vet fel egy, a Radna-völgy 17. században telepített új román jobbágyfalvairól, Várorjáról és Gaurényről szóló tanulmány: ANDEA-ANDEA, 2002. 25–41. A mellékletként besztercei iratokat közlő cikk az interneten is elérhető: *History-cluj.ro*. A múzeumi évkönyvek közül a naszódi *Arhiva someşană* második (1972–1977) és harmadik folyama (1994–), valamint a besztercei *File de istorie*

erőteljesen korlátozta a közlési lehetőségek szűkös volta. Mégis, minden nehézség ellenére számos feldolgozás született különböző beszercei anyagok (főleg az első sorozat) felhasználásával. Meg kell itt említenünk Szabó T. Attila *Erdélyi Szótörténeti Tárát*, Jakó Zsigmondnak az erdélyi papírmalmokkal foglalkozó fontos publikációját,⁶⁰ Benkő Attila zenetörténeti tanulmányait,⁶¹ illetve a levéltár kiváló ismerőjének, Kiss Andrásnak közléseit.⁶² A '70-es évek végétől Kovács András révén a művészettörténet is felfedezte magának a beszercei levéltárat, amely minden addiginál gazdagabb anyagot szolgáltatott a fejedelmi építkezések történetéhez.⁶³

Magyarországon azonban a kutatás szempontjából egészen máshogy alakult a helyzet.⁶⁴ Az 1950-ben, illetve 1953-ban roppant erőfeszítések árán elkészített beszercei filmeket kevéssé használták, és ezen az sem változtatott, hogy 1964-ben megjelent a Filmtár romániai anyagokról készített mikrofilmjeinek jegyzéke.⁶⁵ Trócsányi Zsolt, az erdélyi történelem kiváló szakértője sem használta a fejedelemség koráról írott nagy összefoglalásaiban a beszercei levéltárat.⁶⁶ Ő, aki nem csupán a hazai gyűjteményekben végzett széles körű forrásgyűjtést, hanem munkáihoz számos romániai levéltár iratairól készítettett mikrofilmet, a könnyen elérhető és archontológiai adatokban különösen gazdag beszercei filmanyag feldolgozásától eltekintett. A hazai művészettörténeti kutatás esetében ugyanezt a problémát leginkább Balogh Jolán példájával érzékeltethetjük, aki a váradi várról írott egészen monumentális, kiterjedt forrásgyűjtésre alapo-

(1971–1989), és utódja, a *Revista Bistriței* (1993–) foglalkozik kiemelten Beszerce és környéke történetével. Az *Arhiva* és a *Revista* a nagyobb hazai könyvtárakban sajnos nem vagy csak igen hiányosan találhatóak meg. Az újabb beszercei kiadványok tapasztalataim szerint leginkább a KÖH könyvtárába jutnak el.

⁶⁰ JAKÓ, 1962. 59–81.; JAKÓ, 1964. 55–92.

⁶¹ BENKŐ A., 1977. 202–205.; BENKŐ A., 1966. 233–243.

⁶² KISS, 1959. 117–121. A szerző más vonatkozó közlései megtalálhatóak két, újabban megjelent gyűjteményes tanulmánykötetében: KISS, 1994 (különösen a *Mihai Viteazul Erdélyben* című tanulmány és forrásközlés); KISS, 2003. Kiss András kolozsvári levéltárosként az *Índrumător* megírásában is jelentős szerepet vállalt.

⁶³ Kovács András fontosabb publikációit megtaláljuk új összefoglalásának irodalomjegyzékében: KOVÁCS A., 2003. 177–178. Kovács András nyomdokán újabban Kovács Zsoltnak is számos tanulmánya jelent meg a beszercei anyag felhasználásával. A teljesség igénye nélkül: KOVÁCS Zs., 2000. 97–122.; KOVÁCS Zs., 2003. 285–294. (A tanulmány függelékében 14 levél kivonatos közlése); KOVÁCS Zs., 2004. 115–168. (A függelékben 90 levél részben kivonatos, részben teljes szövegű közlésével.); KOVÁCS KISS, 2006. 86–91.

⁶⁴ A kivándorolt északi erdélyi szászság helytörténetírásáról sem szabad elfelejtenünk, amely azonban a beszercei levéltárra nem építhetett, és így döntően a 19–20. századra korlátozódik. A vonatkozó helytörténeti munkákról (*Heimatbücher*) Ernst Wagner nyújt listát. WAGNER, 1993. 281. (A kötet megtalálható az Erdélyi Múzeum Egyesület kolozsvári Lakatos utcai könyvtárában, Binder Pál hagyatékában.)

⁶⁵ BORSA, kézirat.

⁶⁶ TRÓCSÁNYI, 1980; TRÓCSÁNYI, 1976. Szeretnénk megjegyezni, hogy a Trócsányi által jelentős kolozsvári fondokról (főleg misszilis iratanyagokról) készítettett mikrofilmeket szintén nem nagyon használja a magyarországi kutatás.

zott összefoglalásában meg sem említi a vonatkozó besztercei leveleket és számadáskönyveket.⁶⁷

Két hazai tudományterület azonban mégis akadt, amelynek képviselői erősebben támaszkodtak a besztercei filmek adataira. Az egyik a zenetörténet volt. A zenetörténészek közül elsőként Bárdos Kornél ismerte fel a Budapesten kutatható besztercei számadáskönyvek és levelezés nagy értékét, a forrásanyag lehetőségét pedig később tanítványa, Király Péter aknázza ki számos tanulmányában és kötetében.⁶⁸ A klasszikus politikatörténethez képest a könyvtártörténet is igen korán eszmélt.⁶⁹ A szegedi iskola tagjai – nagyrészt a Magyar Országos Levéltár mikrofilmjei alapján – már 1985-ben közölték a besztercei osztókönyvekben (*Teilungsbücher*) található könyvjegyzékek listáját. Ezt 2001-ben továbbiakkal egészítették ki, majd 2004-ben az összes könyvjegyzéket kiadták a nagy szász városok egykori könyvgyűjteményeit bemutató forráskiadványban.⁷⁰

A besztercei „misszilisek”

A levéltár talán legértékesebb állaga a Berger-féle első csoport. Eredeti német elnevezése *Urkunden*, amelyet a román levéltári terminológia hűen követ (*Documente*). Ahogyan azt már említettük, ez tulajdonképpen a besztercei levéltár 1700 előtti teljes, nem kötetes anyagát jelenti. A „magyar” elnevezés – *Missiles* – valószínűleg az 1950. évi budapesti felvételezés időpontjából származik. Kevésbé találó, mert ez a besztercei sorozat még a misszilis tág definíciójánál is szélesebb forráscsoportot ölel fel. Mielőtt ezek részletezésére rátérnénk, érdemes áttekintenünk a gyakorlati tudnivalókat.

Albert Berger a csoport iratait egyetlen hosszú számsorra fűzte fel. Az iratokat palliumba helyezte, szigorú időrendben rendezte el, és a rendezéssel párhuzamosan regesztákat készített azok tartalmáról. Berger a tartalmi kivonatokat cédulákon rögzítette, és a teljes anyag kb. egyharmadánál a palliumokra is ráírta őket, együtt a keltezéssel, a kiadó/feladó személyével.⁷¹ Az 1526-ig terjedő évek

⁶⁷ BALOGH, 1982.

⁶⁸ BÁRDOS, 1988. 251–255. Király Péter néhány vonatkozó publikációja, a teljesség igénye nélkül: KIRÁLY, 1995. 285.; KIRÁLY 2000 67–96.; KIRÁLY, 2004. 121–148.; KIRÁLY, 2005. 179–192. Király Péternek ezúton szeretném megköszönni a besztercei kutatásokkal kapcsolatos hasznos tanácsait.

⁶⁹ Méltánytalanok lennénk, ha nem említenénk meg, hogy Szabó T. Ádám 1990-ben, a Berger-féle regesztakötetéről írott ismertetőjében nyomatékosan felhívta a figyelmet a budapesti mikrofilmekre, azonban ennek sajnos nem lett sok fogamatja. SZABÓ T., 1990. 107–111.

⁷⁰ HERNER-MONOK, 1985; MONOK, 2001; MONOK ISTVÁN-VERÓK ATTILA, 2004. 7–155. A gyűjtésben és a kiadásban nemcsak az osztókönyvek anyagát használták, hanem a besztercei káptalani levéltár Szebenbe került régi iratait is.

⁷¹ DORDEA, 1985. 228–229. Berger sorszámait tehát nem jelennek meg az iratokon, mert azokat a palliumra vezette. A szorgalmas szász levéltáros keze nyomát az iratokon csak néhány dátumfeldolrás őrzi. Berger egy eredeti regesztacéduláját sikerült megtalálnom a székesfehérvári anyagban, a kivonatolt irat mellett.

regesztáit maga Berger közölte a Besztercei Evangélikus Gimnázium 1893–1895. évi értesítőiben. Kopasz Gábor 1943. évi tudósításából tudjuk, hogy Berger egészen 1667-ig elkészítette rövid tartalmi kivonatait, kiadásukra azonban már nem volt lehetősége.⁷² A regesztaanyag 1570-ig terjedő részét a szász tudós halála után özvegye őrizte, és ez nagy szerencsével végül a kolozsvári levéltárba jutott. Az 1570–1667 közti időszak cetlijeit 1944 előtt Beszterce-Naszód vármegye levéltára kezelte. Tudjuk, hogy egy cédulacsomója (1632–1641) már 1943-ban is hiányzott, és az 1944. évi menekítéskor az egésznek nyoma veszett. 1986-ban Ernst Wagner Otto Dahintennek a cédulákról készített gépelt másolata alapján két kötetben kiadta az 1570-ig terjedő évek (bennük a már megjelent középkori anyag) regesztáit.⁷³ A romániai politikai fordulat után pedig a kolozsvári levéltárosok közreműködésével egy harmadik kötetet is publikált az 1570–1585 közötti iratokról, ez azonban már nem Berger tartalmi kivonatait tartalmazta, hanem az 1959 után Kolozsvárott készített bővebb regesztákat.⁷⁴ A sorozat folytatását 1610-ig tervezik, ám 1995 óta nem jelent meg újabb kötet.⁷⁵ Jelenleg tehát 1585-ig egy igen hasznos és Magyarországon is elérhető segédlet áll rendelkezésünkre a besztercei „misszilisek” kutatásához. Az első két kötetnek különleges jelentőséget ad, hogy a Berger által regesztázott anyag néhány százaléka már Kolozsvárott sem található meg.

A sorozat budapesti mikrofilmmásolata az X 1249-es törzsszámot kapta, a Filmtárban a 427–499., illetve a 2029. dobozt (filmtekerceset) foglalja el.⁷⁶ Ahogy évköréből (1528–1799) is kiderül, az állag egyrészt szűkebb, másrészt pedig tágabb az eredeti sorozatnál. Szűkebb, mert egy szokatlan, 1528-as időhatárral leválasztották róla a középkori anyagot,⁷⁷ másrészt pedig tágabb, mert a máso-

⁷² KOPASZ-ENTZ, 1943. 152–153.; A regesztaanyag kialakulásáról, hányatott sorsáról a legrészletesebben Ernst Wagner ír. Tévesen úgy tudja, hogy csak 1585-ig készült el Berger a cédulázással. UR I. köt. VIII–IX. Az 1527–1570-es évek eredeti regesztacéduláit jelenleg a kolozsvári levéltárban őrzik. Az 1985. évi levéltár-ismertető, Kopasz Gábor írásával némileg összecsengően, de pontatlanul azt írja, hogy Berger 1640-ig készült el a regesztázással. DORDEA, 1985. 228.

⁷³ UR III. köt. A kolozsvári levéltár-ismertető szerint Bergernek az 1526–1570 közötti anyag regesztázásakor bizonyos iratok elkerülték a figyelmét, így az ő gyűjtése sem teljes. DORDEA, 1985. 237.

⁷⁴ UR III. köt. VII. A harmadik kötetben regeszták egy töredéke (6,8%) nem a kolozsvári időszakban készült, hanem örökölt. Ezek között akadnak Berger-féle regeszták is.

⁷⁵ A cél az, hogy a tizenöt éves háború és az annak lezárását követő zűrzavaros évek eseményei még bekerüljenek a sorozatba. A kiadvány lezárásaként tervezik a protokollumok, különösen a másolati könyvek iratanyagának (*Kopialbücher*) feldolgozását is. Utóbbiakat részben Bukarestben őrzik, a Román Tudományos Akadémia Könyvtárában. UR III. köt. VIII. Az utalásból sajnos nem derül ki, hogy ezek a naszódai tartózkodáskor vagy a szocialista időszakban kerültek-e oda. Ha az 1930-as években történt az elszállítás, akkor ezek a kötetek értelemszerűen a budapesti mikrofilmen sem lesznek meg.

⁷⁶ A sorozat teljes anyagát Székesfehérvárról szállították fel a felvételezésre. MOL Y 7. 378/1950 OL. sz. f. 38.

⁷⁷ Ez az X 1240 törzsszámú *Oklevelek* filmtári állag részét képezi, amelynek tulajdonképpeni anyaga 1527. december 31-ig terjed. Ezt egészíti ki egy 1970-ben megérkezett romániai film egészen 1541-ig. Vö. a 72. jegyzettel.

dik Berger-féle sorozat csomókba rendezett részével 1711-ig bővült.⁷⁸ Az 1711–1799 közötti vegyes provenienciájú anyagról csak egy tekericsnyi felvétel áll rendelkezésre, ezen időszak tekintetében már nem törekedtek teljességre.⁷⁹ A minket érdeklő Berger-féle első sorozatot a 427–490. dobozokban találjuk. Az anyagot a felvételezést megelőzően ismét időrendbe állították és évente futószámokkal látták.⁸⁰ Az új jelzet, amelyet ceruzával az iratokra vezettek, a következőképpen nézett ki: pl. 1567/33. azaz az 1567. év időrendben 33. irata.⁸¹ A még meglévő Berger-féle palliumokat le sem fényképezték,⁸² talán mert úgy ítélték meg, hogy a veszteségek miatt az eredeti folyamatos számozás használhatatlanná vált, és a filmmel is takarékoskodni kellett. A felvételezés során nehezen megindokolható módon bizonyos iratokat különválasztottak a nagy, évek szerint tagolt sorozattól, és ezek külön-külön sorszámot kaptak. A 495. tekerics közepén találunk egy kis csomót 16–17. századi nyugtákkal,⁸³ a 499. tekericsen pedig tíz másikat, kilencet a városhoz intézett királyi, fejedelmi és egyéb parancsokból/levelekből, egyet pedig Teleki Mihály leveleiből.⁸⁴

A mikrofilmek döntő többsége kielégítő minőségű.⁸⁵ (Sőt, sok esetben az iratról egy világosabb és egy sötétebb felvétel is készült.) Olvashatatlanul sötét felvételekkel csak néhány 17. századi tekericsnél találkozhatunk, de a 495–498-ig terjedő tekericsen található pótlás ezt is némileg korrigálja.⁸⁶ A pótlás ugyanis

⁷⁸ A kibővítés alapjául szolgáló alsorozat: *Faszikularakten, 1700–1785*. Berger-féle és mai is használt jelzete: II. a. DORDEA, 1985. 227. Az alsorozat rendjének kialakulásáról: NUSSBÄCHER, 1970. 7–22.

⁷⁹ A szóbanforgó tekerics a 2029. Mint sorszáma is mutatja, a többi filmnél később, az 1953. évi felvételezéskor készítették el, és 18. századi iratokat tartalmaz. Az iratok már nem a II. a. *Faszikularakten* (csomókba rendezett) alsorozatból, hanem a második sorozat II. b. jelzetű alsorozatából (*Magistratsakten, 1785–1875*) származnak. MOL Y 7. 291/1953. OL. sz. f. 6.

⁸⁰ Az ünnepneves datálásokat a rendezés során sokszor ceruzával feloldották az iraton.

⁸¹ A sorszámok tehát az adott éven belüli keltezési időrendre utalnak, bár elvétve előfordult az is, hogy egy iratot a felvételezés során kihagytak. Ilyenkor az elmaradt iratot keltezési idejétől függetlenül az éves sorozat végére osztották be az adott év pontosabban nem keltezhető iratai mellé.

⁸² Az anyag kb. egyharmadánál megvolt a Berger-féle pallium, regesztával. MOL Y 7. 378/1950. OL. sz. f. 30. (Ila Bálint 1950. június 9-i jelentése.)

⁸³ A cím ellenére nem csak nyugták szerepelnek benne, hanem pl. Kőszeghy Ádám I. Apafi Mihály fejedelemhez írott levelei is.

⁸⁴ Ezek időrendben: Szapolyai János, No. 1., Izabella, No. 1–7., Fráter György, No. 1–10., Báthory Gábor, No. 1–13., Bethlen Gábor, No. 1–20., Károlyi Zsuzsanna, No. 1–2., Brandenburgi Katalin, No. 1–5., Apafi Mihály, No. 1–34., Teleki Mihály, No. 1–129. Mindezidáig nem sikerült magyarázatot találnom a levelek elkülönítésére. Ezeknek a kis, külön sorszámozású „alsorozatoknak” a létrehozása azért érthetetlen, mert az ide beosztott parancsok az egyes személyektől maradt mandatumoknak csak elenyésző töredékét jelentik. Más megítélés alá esik az, hogy az évre pontosan sem keltezhető levelekből létrehoztak két csomót, egyet a 16. század, egyet pedig a 17. század keltezetlen leveleinek. Meg kell hogy jegyezzük, hogy a kolozsvári levéltár hivatalos ismertetője csak ezt a kettőt, illetve a Teleki Mihály-féle csomót említi meg, mint Budapesten létrehozott alsorozatot. DORDEA, 1985. 236.

⁸⁵ Az 1528 utáni anyagot a Micro-Jumma géppel fényképezték, szemben a „középkori” anyaggal, amelyet a Leitz asztali gépen felvételeztek. MOL Y 7. 378/1950. OL. sz. f. 32. (Ila Bálint július 6-i *pro memoria*-ja).

⁸⁶ Személyes tapasztalataink alapján a legrosszabb minőségű tekerics a 466. (Az 1650-es évek második fele).

itt nem kimaradt iratokból áll, hanem rossz minőségűnek ítélt felvételek megismétléséből.⁸⁷ A kutatás egyetlen, ám igen használható segédlete az anyag rögzítése során készült gépelt darabszintű felvételezési leltár, amely az irat új jelzete és kelte mellett mindig rögzíti annak kiadóját is, olykor pedig annak tartalmára is kitér néhány szóban. A leltár az esetek döntő többségében megbízható, ám természetesen nem hibátlan.⁸⁸ Az 1575. évi leveleknél a három első numerus hibás, a tekercsen teljesen más iratok szerepelnek. Hasonló – talán a gépelés során bekövetkező – hibák máshol is előfordulhatnak, ha nem is túl gyakran. Mindenesetre a teljes biztonság érdekében érdemes a tekercsent ellenőrzésként figyelmesen átforgatni. A leltár és a film között csak két ponton sikerült lényeges eltérésre bukkanni: az 1585. évnél papíron 110 irat szerepel, míg az általam használt pozitív filmre csak 28 került rá, utánuk már az 1586. év következik, a 16. század pontosabban nem keltezhető levelei pedig teljes egészében hiányoznak a leltár szerinti filmről. A két hiányzó szakaszt sajnos nem sikerült megtalálni, talán olyan negatívokon voltak, amelyeket elfelejtettek hozzáragasztani az adott tekercshez. A mikrofilmeken egy másik hiány is jelentkezik a kolozsvári anyaghoz képest, ez azonban nem a felvételezés hibájából ered. Nevezetesen Budapesten hiányoznak azok az 1541 után írott levelek, amelyeket a levéltár két világháború közötti naszódi tartózkodásakor mint román vonatkozásúakat elkülönítettek.⁸⁹ Ezeknek az alsorozatoknak az anyagát a naszódi Határőr Múzeum igazgatója, Iuliu Moisil talán nem is adta át 1942 októberében a vármegye embe-reinek, és 1945 után az anyag többi részétől eltérő módon került Kolozsvárra.⁹⁰ Mindezen hiányosságok ellenére a kolozsvári eredeti sorozat és a pesti mikro-filmek anyaga közti különbség nem becsülhető többre néhány százaléknál.

Az eredeti sorozatot a kolozsvári levéltárosok a fond többi sorozatához hasonlóan a Berger-féle beosztás szerint rendezték újra, ami ebben az esetben azt

⁸⁷ A 495. tekercsen az 1528–1609. évek pótlásai, a 496-on az 1633–1640. éveké, a 497-en az 1640–1653. éveké, a 498-on pedig az 1653–1750. éveké. (Bár a cím 1750-et ír felső határnak, az utolsó pótlásfelvétel 1707-ből származó iratról készült.) Ugyancsak a 498. tekercsen van a „pótlások pótlása” is, további duplumfelvételekkel. A 17. századi pótlások sajnos nem szerepelnek a Filmtárban használható, az eredeti gépelt jegyzékről fénymásolt felvételezési leltárban, azonban a kutatótermi számítógépen elérhető fond- és állagjegyzékben igen. A 16. századi pótlások listája ebből a szkennelt jegyzékből is hiányzik.

⁸⁸ A leltár készítői, – a felvételezési iratok alapján – Ila Bálint és Bereczky Nóra a dátumokat az esetek döntő többségében jól oldották fel, és a kiadó/feladó személyét is helyesen állapították meg. MOL Y 7. 378/1950. OL. sz. f. 32. (Ila Bálint július 6-i *pro memoria*-ja). A jegyzékelés mindig ketten végezték: egy „tudományos szakelő” és egy gépíró, akinek az előbbi diktált.

⁸⁹ Az 55. román vonatkozásúnak ítélt csomó nagyjából időrendben követte egymást, ezek nagy része a Berger-féle első sorozatból származott. Jelzettük: „D római szám/arab szám” alakú. Az első öt ilyen, időben 1541-ig terjedő csomó (D I-V) anyaga Budapesten is megtalálható, ezeket Komjáthy Miklós kutatásai alapján már a kolozsvári levéltár mikrofilmmezte. A filmcsere keretében elkészült pótlás 1970 januárjában érkezett meg (a filmtári segédkönyv információja).

⁹⁰ Mástólönben ugyanis nehezen magyarázható, hogy Budapesten ezeket az iratokat kihagyták a felvételezésből. Növeli az elmélet valószínűségét, hogy Kopasz Gábor szerint Moisil 1940-ben a város átvétele alkalmával a rendezetlen állapotban lévő anyagról nem is tudott leltárt adni Nyári Gyula alezredesnek. KOPASZ-ENTZ, 1943. 155.

jelentette, hogy minden tematikus alapon kialakított csomót visszaolvasztottak a nagy egészbe,⁹¹ és ehhez a szigorú időrendbe állított sorozathoz egyetlen hosszú számsort rendeltek. Az új, ceruzával írt jelzetek azonban a levéltár veszteségei, a datálási hibák korrigálása és egyéb okok miatt nem felelnek meg teljes mértékben Berger számsorának. A rendezéssel párhuzamosan, illetve azt követően 1700-ig regesztákat készítettek a teljes anyagról.⁹² Ebből a gyűjteményből azonban jelenleg csak az 1203–1541 közötti iratok regesztái hozzáférhetőek, egy háromkötetes, Alexandru Matei nevével fémjelzett gépelt kézirat formájában, Berger tartalmi kivonatainál jóval bővebb tájékoztatást adva. A későbbi anyagok tekintetében a kutató kénytelen egy, csak a dátumot, illetve a régi és új jelzetet feltüntető kézírásos jegyzékhez folyamodni.⁹³ Továbbá rendelkezésre áll még az 1223–1818 közötti időszakra egy kötet, amely válogatott regesztákat tartalmaz a román vonatkozásúnak ítélt iratokról, köztük a Naszódon elkülönített, de később visszaolvasztott alsorozatok anyagáról.⁹⁴

Ha a célszerűség szempontjából mérleget kellene vonnunk, azt mondhatnánk, hogy a besztercei levéltár első sorozatát lényegesen könnyebb Budapesten kutatni, hiszen a mikrofilm előnyei folytán egy nap akár tíz év teljes anyagát is átnézhetjük, ám a kisebb hiányok miatt érdemes megfontolni a kolozsvári eredeti állagból történő kiegészítést is. Az ideális természetesen az lenne, ha a régi mikrofilmekről hiányzó iratokat a Magyar Országos Levéltár meg tudná szerezni valamilyen másolatban, és így Budapesten is rendelkezésre állna a teljes anyag. Reméljük, hogy a jövőben erre is lehetőség nyílik majd.

Az eddigiekben ismertettük a Budapesten *Missiles* névvel illetett sorozat, illetve filmtári állag kutatásának feltételeit, nem tértünk azonban még ki a leglényegesebb kérdésre, az iratanyag tartalmára.⁹⁵ A jelenleg Kolozsváron őrzött eredeti sorozat, amely az 1291 és 1700 közötti időszakot öleli fel, nem kevesebb mint 24 820 dokumentumot számlál.⁹⁶ Ez a hatalmas szám átlagosan évi 60 levelet jelent, ám az anyag természetesen egyenetlen időbeli eloszlása miatt a

⁹¹ Az első néhány ilyen csomó már Berger idejében létrejött, aki különválasztotta a cirill betűs iratokat és Veress Endre kérésére egy másik tematikus csomót is létrehozott Sennyei Pongrác, illetve Kornis Gáspár levelezéséből (44 levél). DORDEA, 1985. 229., 257–259. A legtöbb ilyen jellegű irat elkülönítés a levéltár naszódi évei alatt történt, de néhány, fentebb már említett csomót a budapesti filmezés során is létrehozta. A csak századra pontosan keltezhető iratokból 1950-ben összeállított két csomó (a 16. és a 17. század keltezetlen iratai) értelemszerűen megmaradt.

⁹² Az 1985-ben megjelent levéltár-ismertető kéziratának lezárultakor már csak az 1570–1700 közötti német nyelvű levelek regesztázása volt befejezetlen, ám a munka már ezek esetében is a végéhez közeledett.

⁹³ A besztercei anyagban való kutatás tehát igen nehézkes, mert az iratokat pusztán dátum alapján, találmásra kell kiválasztani. A jelenleg érvényes levéltári szabályozás értelmében pedig a kutató naponta 15 levéltári egységet kérhet ki, azaz egy ilyen, elméletileg darabszinten rendezett anyag esetében 15 darab iratot.

⁹⁴ DORDEA, 1985. 238. Dordea szerint a román és szláv nyelvű iratokhoz készített korábbi segédletet is megőrizték, ezzel kolozsvári kutatásom alatt nem találkoztam. A fond cirill betűs dokumentumai jelenleg Bukarestben vannak feldolgozáson.

⁹⁵ Viszonylag részletes román nyelvű ismertetése: Uo. 242–259.

⁹⁶ Uo. 242.

kora újkorra vonatkoztatott átlag sokkal magasabb, elérheti a 150-et is. A 17. század igen sok évéből maradt fenn 200-nál is több irat, sőt, az 1638. évből a budapesti mikrofilmen 386 (!) irat szerepel. Iktatókönyv híján nem tudjuk megmondani, hogy ez hány százaléka az egykori (főként bejövő) iratanyagnak, de a fennmaradási arány erdélyi viszonylatban bizonyosan kiemelkedő.

A sorozat túlnyomórészt a városhoz és a főbíróhoz intézett levelekből, parancslevelekből áll, de ezek mellett számos más forrástípus is megtalálható: adóösszeírások, katonai kimutatások, a város saját kiadmányai, céhszabályzatok, szerződések, végrendeletek, peres iratok (köztük sok tanúvallatási parancs és jelentés), a fejedelmi látogatásokhoz kötődő udvartartási listák,⁹⁷ az erdélyi országgyűlések nyomtatott törvénycikkei, a Szász Egyetem által átküldött iratmásolatok és még sorolhatnánk tovább. Az iratkiállítók (levél esetében levélírók) kora újkori megoszlásáról teljes statisztikánk nincsen, ám a megjelent regesztakötetek anyagához (1291–1585) rendelkezésünkre állnak adatsorok. Míg a középkori iratok között mintegy 40%-os aránya van a királyi okleveleknek/leveleknek, addig a kora újkorban egyre inkább előtérbe kerülnek a nemesektől, tisztségviselőktől és a más szász helyiségektől származó, főként misszilis iratok.⁹⁸ Az 1580 és 1585 közötti időszakban már 26% a nemesi iratok aránya, míg a kiadmányokból 22% a fejedelmi tisztviselőktől, 16% magától a Besztercei kerülettől, 12% a fejedelemtől, 11% a szász egyetemtől, 7% a kerület községeitől, 2% Moldvából, 4% pedig egyéb helyről érkezett.⁹⁹ A források kezdetben kizárólag latin nyelvűek, az 1460-as évektől pedig elvétve megjelennek német iratok is. Az első magyar nyelvű dokumentum Bethlen Elek 1544. július 1-jén kelt nyugtája, az első román nyelvű irat pedig 1592-ből maradt fenn.¹⁰⁰ A reformáció nyomán természetesen egyre inkább előtérbe került a latin rovására a magyar és a német. A fordulópontot a német nyelv esetében az 1560-as évek, a magyar esetében pedig az 1570-es évek második fele jelentette. 1580 és 1585 között az iratoknak már csak 19%-a latin, míg 23% német és 58% magyar nyelvű.¹⁰¹ Ez már a 17. századi erdélyi gyakorlat irányába mutat, amely szerint a szász városok egymás között és saját kiadmányaikban a német nyelvet használták, míg a nemesség, a magyar városok és a fejedelem a szászokkal magyar nyelven tartotta a kapcsolatot.

A kora újkori iratanyag nem pusztán Beszterce és vidéke történetéhez szolgáltat adalékokat, hanem az egész fejedelemségéhez is, sőt ezen túl Moldva tör-

⁹⁷ A főleg a két Rákóczi György korából származó fejedelmi udvartartási listák különleges értékkel bírnak. Jelen sorok írója éppen ezek kutatása kapcsán mélyült el a besztercei levéltárban, kiadásukat a besztercei számadáskönyvek vonatkozó adataival együtt a közeljövőben tervezi.

⁹⁸ A vonatkozó statisztikák és értékelésük: UR I. köt. XXIV–XXIX.

⁹⁹ UR III. köt. XV.

¹⁰⁰ UR I. köt. XXII–XXIII.

¹⁰¹ UR III. köt. X–XI.; Ez a nyelvi arány az, amely miatt a magyar kutatásnak döntő szerepet kellene játszania a besztercei „misszilisek” kutatásában.

ténetének is elsőrangú forrása.¹⁰² Az országos ügyek szinte mindegyike megjelenik a különböző uralkodói parancslevelekben, a peres ügyek révén pedig páratlanul részletes betekintést nyerünk a szomszédos megyék viszonyaiba,¹⁰³ különösen Máramaroséba, amellyel a város a radnai havasok hovatartozása kapcsán állandóan harcban állt. A szász városok közül Beszterce természetesen az *Universitas* fejével, Szebennel tartotta fenn a legszorosabb kapcsolatot, de a nagyobb szász városok mindegyikétől sok levél maradt fenn. A nem királyföldi városok közül Kolozsvár, Nagybánya, Felsőbánya és Dés képviselteti magát a legtöbb levéllel, illetve Szászrégen, amelynek sokáig a besztercei tanács volt a fellebbviteli bírósága. A fejedelmi kiadmányok többsége a városhoz intézett parancs, legtöbbször adózással, katonai ügyekkel, a fejedelmi udvar mozgásával, kincstári uradalmak gazdasági ügyeivel kapcsolatban. Az erdélyi bányászatra vonatkozóan különösen sok adat maradt fenn. Nem pusztán a városhoz tartozó Radna, de Kapnikbánya és számos erdélyi sóbánya is Besztercéről szerezte a köteleket, bányafákat. Az uralkodói és tisztségviselői parancsok egy igen jelentős csoportja kapcsolódik építkezésekhez. Ezekben nemcsak mesterembereket kérnek, hanem építőanyagot és annak szállítását is. A viszonylag közeli várakról (Görgény, Gyalu, Huszt, Kővár, Szamosújvár) és udvarházakról (Görgényszentimre, [Mező]örményes) maradt fenn a legtöbb adat, de bőven találunk leveleket Gyulafehérvár, sőt Várad és Székelyhíd építéstörténetéhez is.¹⁰⁴ A fejedelmi tisztviselők levelei azért is nagyon fontosak, mert segítségükkel összeállíthatjuk a közeli uradalmak provisorainak, a kincstári igazgatás más területi tiszteinek szinte hiánytalan jegyzékét.¹⁰⁵ A besztercei első sorozat ezen túl a központi kormányzathoz kapcsolódó archontológiai kutatásoknak is kimeríthetetlen forrása.

Ahogy a fejedelem és a fejedelmi tisztek, úgy általában a főnemesség és a megyei nemesség tagjai is akkor fordultak a városhoz, amikor valamire szükségük volt. Ez lehetett valamilyen kézműipari termékre vonatkozó megrendelés, de sokszor folyamodtak pénz- vagy terménykölcsonért, építőanyagért, mesteremberekért, avagy kérték terményeik szállítását/tárolását. Az efféle kérések egy részénél nem is ígértek kézzelfogható, pénzben mérhető viszonzást, csak jövőbeni jószomszédi szolgálatukat ajánlották, amely pedig nem mindig bizonyult értékálló fizetőeszköznek. A nemesi levelek egy másik jelentős csoportja a besz-

¹⁰² A Moldvával fenntartott kapcsolat a legszorosabb Petru Rareș vajda uralkodása alatt volt. Rareș Szapolyai János adományozása nyomán 1530–1538 között, egészen portai kegyvesztéséig a város birtokosa volt, és a trónra való visszatérése után, 1542-ben is ezen a jogcímen vetett ki sarcot a városra. DAHINTEN, 1988. 74–81. Nicolae Iorga a moldvai-erdélyi kapcsolatok tárgyalásánál különösen erősen támaszkodott a besztercei misszilisekre, l. különösen könyvét: IORGA, 1902.

¹⁰³ Máramaros, Belső-Szolnok, Doboka. A közeli Kolozs megyéhez, valamint Kővár vidékéhez is sok forrás van.

¹⁰⁴ Utóbbi két esetben főként a híres besztercei téglavetők munkájára tartottak igényt. A várostól nagy távolságra zajló építkezéseknél is a beszterceiek segítségével élt a fejedelem.

¹⁰⁵ A közeli várak kapitányaitól is számos levél maradt fent, ám ha volt külön provisor, akkor általában az bonyolította a várossal való levelezés nagy részét.

tercei kerületbe történő jobbágyszökésekhez kapcsolódik. A jobb élet reményében ugyanis nemcsak moldvaiak, hanem a környező erdélyi megyék parasztsága is gyakran próbált szerencsét ezen a kiváltságolt vidéken. A jobbágya hollétéről értesülő birtokos ilyenkor természetesen követelte az illető személy kiadatását. Részben összefüggnek az iménti esettel azok a dokumentumok, amelyekben a nemes azt kéri, hogy a Besztercei kerület területén elfogott és büntetőügyben vádolt jobbágya felett ő maga ítélkezhesen. A nemességtől származó leveleknek egy nem kevésbé lényeges és érdekes csoportját képviselik a különböző (esküvői, temetési, keresztelői) meghívók, amelyek értékes adatokkal szolgálnak sok ismert és kevésbé ismert család leszármazásáról, és a levelekben említett személyek tisztségeiről.

Tanulmányomat abban a reményben adom közre, hogy a jövőben az Erdélyi Fejedelemség történetének magyarországi kutatói jobban kihasználják a Beszterce város levéltárában rejlő roppant lehetőségekkel. Meggyőződésem, hogy ennek a kincsestárnak, és különösen a besztercei levelezésnek kiaknázása révén jelentősen árnyalni és esetenként módosítani lehet az önálló erdélyi államról, e különleges történeti jelenségről kialakított képet.

Rövidítések és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

FML		Fejér Megyei Levéltár (Székesfehérvár)
	XV/5.	Gyűjtemények. Vathy József letéte, 1587–1849.
	Ir.t.	Irattár.
MOL		Magyar Országos Levéltár (Bp.)
	Y 7	Magyar Országos Levéltár Levéltára.
		Általános Iratok.

2. Kiadott források

- 1948 jogsz.
1948. év hatályos jogszabályai. Szerk.: BACSÓ FERENC és mások. Bp. 1949.
- BENKŐ A.
1966 BENKŐ ATTILA: Date privind prezența unor instrumente și instrumentiști în viața orașului Bistrița din secolul XVI. *Lucrări de muzicologie*, 1966. (2.) 233–243.
- 1977 BENKŐ ATTILA: Levéltári adalékok Beszterce XVI. századi zenei életéhez. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 21. (1977) 2:202–205.

- BENKŐ J.
1999 BENKŐ JÓZSEF: *Transilvania specialis, I–II*. Bukarest–Kolozsvár, 1999.
- BETHLEN
1989 BETHLEN BÉLA: *Észak-Erdély kormánybiztosa voltam*. Bp., 1989.
- BINDER
1994 BINDER PÁL: *Beszterce és Radna-völgy történelmi személy- és helynevei, 1698–1865*. Bp., 1994 (Magyar Névtani Dolgozatok, 136.)
- FARKAS–KARSAI
1970 FARKAS GÁBOR–KARSAI ELEK: Dokumentumok Fejér megye felszabadításának történetéhez (1944 karácsonyától 1945 tavaszáig) *Fejér Megyei Szemle*, 7. (1970) 139–216.
- HORN–KREUTZER–SZABÓ
2005 *Politika és házasság – Menyegzőre hívogató levelek a 16. századi Erdélyből*. Kiad.: HORN ILDIKÓ–KREUTZER ANDREA–SZABÓ ANDRÁS PÉTER. Bp., 2005. (TDI Könyvek, 2.)
- IORGA
1899–1900 *Documente Românești din Archivele Bistriței (Scrisori domnești și scrisori private), I–II*. Szerk.: IORGA, NICOLAI. Bukarest, 1899–1900.
1901 *Extrase din socotilele orașului Bistrița in Ardeal. Studii și documente cu privire la istoria Românilor, III*. Szerk.: IORGA, NICOLAI. Bukarest, 1901. 1–53.
1902 IORGA, NICOLAE: *Legăturile principatelor Romîne cu Ardealul*. București, 1902 (Studii și documente cu privire la istoria Romînilor IV.)
1911–1913 *Documente privitoare la istoria Românilor, XV/1–2*. Szerk.: IORGA, NICOLAI. Bukarest, 1911–1913. (Acte și scrisori din arhivele orașelor ardelenene [Bistrița, Brașov, Sibiu])
- KISS
1959 KISS ANDRÁS: A besztercei városi levéltár XVI. századi magyar nyelvű irataiból, 1540–1549. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 3. (1959) 1–4:117–121.
- KOVÁCS ZS.
2003 KOVÁCS ZSOLT: Adatok Christoph Butzi besztercei harangöntő tevékenységéhez. *Emlékkönyv Kiss András nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk.: SIPOS GÁBOR és mások. Kolozsvár, 2003. 285–294.
2004 KOVÁCS ZSOLT: Teleki Mihály építkezéseiről. *Erdély XVII–XVIII. századi építészetének forrásaiból*. Szerk.: KOVÁCS ZSOLT. Kolozsvár, 2004. 115–168.
- ROSETTI
1944 *Scrisori românești din arhivele Bistriței (1592–1638)*. Szerk.: ROSETTI, ALEXANDRU. Bukarest, 1944.

TOCILESCU

- 1906 Documente istorice slavo-române din Țara-Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul 1346–1603. din arhivele orașelor Brașov și Bistrița. În text original însoțit de traducere Românească. Szerk.: TOCILESCU, GRIGORE. Bécs, 1906.

Törv. és rend. hlv. gyűjt.

- Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye, 1949. II. Minisztertanácsi és miniszteri rendeletek. Bp., 1950.

3. Irodalom

ANDEA–ANDEA

- 2002 ANDEA, SUSANA–ANDEA, AVRAM: Habitat și întemeieri de sate în districtul Rodnei în secolele XVI–XVII: Vărarea și Găureni. *Anuarul Institutului de Istorie Cluj-Napoca*, 41. (2002) 25–41.

Arhivelenationale

- <http://www.clujnapoca.ro/arhivelenationale/html/romana/prezentare>

BAK

- 1997 BAK BORBÁLA: *Magyarország történeti topográfiája – A honfoglalástól 1950-ig*. Bp., 1997 (História Könyvtár monográfiák, 9/I.)

BALOGH

- 1982 BALOGH JOLÁN: *Varadinum – Várad vára, I–II.*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1982. (Művészettörténeti füzetek, 13/1–2.)

BÁRDOS

- 1988 BÁRDOS KORNÉL: XVI–XVII. századi számadáskönyvek és jegyzőkönyvek kiegészítő adatai „Erdély Zenetörténeté”-hez. *Magyar Zene*, 29. (1988) 4:251–255.

Bistrița-Năsăud

- Filiala arhivelor statului județului Bistrița-Năsăud*. H. n., é. n.

BORSA

- kézirat *Romániai levéltári anyagról készült mikrofilmek az Országos Levéltár Filmtárában – 1964. január 1-jén*. Szerk.: BORSA IVÁN. Kézirat. Bp., 1964. (Levéltári leltárak, 26.)

- 1982 BORSA IVÁN: Az iratfényképezés a Magyar Országos Levéltárban, 1899–1974. *Levéltári Közlemények*, 53. (1982) 1:82–83.

BUZÁSI–KÖRMENDY

- 1996 *A Magyar Országos Levéltár fondjainak és állagainak jegyzéke, III. (VIII. osztály, X. szekció: Mikrofilmtár)* Szerk.: BUZÁSI JÁNOS–KÖRMENDY LAJOS. Bp. 1996.

CSALLNER

- 1941 CSALLNER, EMIL: *Denkwürdigkeiten aus dem Nösnergau – Ein zeitkundlicher Beitrag zur Geschichte der Stadt, des Kapitels und des Distriktes*. Bistritz, 1941.

DAHINTEN

- 1988 DAHINTEN, OTTO: *Geschichte der Stadt Bistritz in Siebenbürgen*. Köln-Wien, 1988 (Studia Transylvanica, 14.)

DAN-GOLDENBERG

- 1964 DAN, MIHAI-GOLDENBERG, SAMUIL: Bistrița în veacul al XVI-lea și relațiile ei comerciale cu Moldova. *Studia Universitatis Babeș-Bolyai – Series Historia*, 1964. 2:22-83.

DORDEA

- 1985 DORDEA, IOAN: Primăria orașului Bistrița. *Îndrumător în Arhivele Statului Județul Cluj*. Szerk.: MATEI, ALEXANDRU. București, 1985. (Îndrumătoare arhivistice, 16.) 210-281.

DRĂGAN

- 1995 DRĂGAN, IOAN: Arhivele Statului din Cluj (1920-1995) 75 de ani în serviciul științei istorice. *Din istoria arhivelor Ardelene – 75 de ani de la înființarea Arhivelor Statului din Cluj*. Szerk.: DRĂGAN, IOAN. Cluj-Napoca, 1995. (Din publicațiile Arhivelor Statului Cluj, 11.) 7-33.

EMBER

- 1982 EMBER GYÖZŐ: *Levéltári terminológiai lexikon*. Bp., 1982.

FARKAS

- 1980 FARKAS GÁBOR: A Fejér megyei levéltár a felszabadulás idején. *Levéltári Szemle*, 30. (1980) 1-2:45-50.

FRIEDENFELS

- 1845 FRIEDENFELS, EUGEN VON: Die Archive Siebenbürgens als Quellen vaterländischer Geschichte. *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, 2. (1845) 3-39.

GYÖRFFY

- 1966 GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, I. Bp., 1966.

HEREPEI

- 1971 *Adattár a XVII. század szellemi mozgalmainak történetéhez*, III. Herepei János cikkei. Bp.-Szeged, 468-470.

HERNER-MONOK

- 1985 *Magángyűjtemények a királyi Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben 1533-1721*. Szerk.: HERNER JÁNOS-MONOK ISTVÁN. Szeged, 1985. (Könyvtártörténeti Füzetek, IV.)

- HIENZ
1960 HIENZ, HERMANN: *Bücherkunde zur Volks- und Heimatforschung der Siebenbürger Sachsen*. München, 1960. (Buchreihe der Südost-deutschen Historischen Kommission, Band, 5.)
- History-cluj.ro*
http://www.history-cluj.ro/Istorie/Ro/NG/startIstorie_publicatii2002NG.htm
- Inventarul*
Inventarul arhivelor statului – București – Cernăuți – Chișinău – Cluj – Craiova – Iași – Năsăud – Timișoara – Brașov. București, 1939.
- JAKÓ
1962 JAKÓ ZSIGMOND: Az erdélyi papírmalmok feudalizmuskori történetének vázlata. *Studia Universitatis Babeș-Bolyai – Series Historia*, 1962. 2:59–81.
- 1964 JAKÓ ZSIGMOND: Az erdélyi papírmalmok feudalizmuskori történetének vázlata. *Studia Universitatis Babeș-Bolyai – Series Historia*, 1964. 1:55–92.
- KIRÁLY
1995 KIRÁLY PÉTER: *A lantjáték Magyarországon a XV. század közepétől a XVII. század közepéig*. Bp., 1995. (Humanizmus és reformáció, 22.)
- 2000 KIRÁLY PÉTER: Ismeretlen vagy kevésbé ismert billentyűs-források a 16–17. századból. *Magyar Zene*, 38. (2000) 1:67–96.
- 2004 KIRÁLY PÉTER: Udvari trombitások a 16–17. századi Magyarországon. *Magyar Zene*, 42. (2004) 2:121–148.
- 2005 KIRÁLY PÉTER: Vallási üldözés vagy egyéb kényszer miatt Magyarországra került 16–17. századi zenészek. *Magyar Zene*, 43. (2005) 2:179–192.
- KIRSCH
1926 KIRSCH, OSKAR: *Die wichtigsten Ereignisse aus der Geschichte von Bistritz und des Nösnergaues, I. (1141–1699)*. Beszterce, 1926.
- KISS
1994 KISS ANDRÁS: *Források és értelmezések*. Bukarest, 1994.
- 2003/a KISS ANDRÁS: *Más források – más értelmezések*. Marosvásárhely, 2003.
- 2003/b KISS ANDRÁS: *Kolozsvári levéltárak*. KISS ANDRÁS: *Más források – más értelmezések*. Marosvásárhely, 2003. 20–35.
- KONCZ
1889 KONCZ JÓZSEF: Besztercze-Naszódmegye, illetőleg Besztercze városa levéltára. *Századok*, 23. (1889) 42–49.

KOPASZ–GUOTH–ENTZ–JAKÓ–SZABÓ T.

- 1943 KOPASZ GÁBOR–GUOTH KÁLMÁN–ENTZ GÉZA–JAKÓ ZSIGMOND–SZABÓ T. ATTILA: Jelentés az Erdélyi Múzeum Egyesület besztercei vándorgyűlése alkalmából kiküldött Levéltári Bizottság működéséről. *Az Erdélyi Múzeum Egyesület Besztercén 1943. szeptember hó 5–7. napján tartott tizennyolcadik vándorgyűlésének emlékkönyve*. Szerk.: BÍRÓ VENCEL. Kolozsvár, 1944. 150–165.

KOVÁCS KISS

- 2006 KOVÁCS KISS GYÖNGYI: Kemény János ravatalai. *Korunk*, 17. (2006) 6:86–91.

KOVÁCS A.

- 2003 KOVÁCS András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben*. Bp.–Kolozsvár, 2003.

KOVÁCS Zs.

- 2000 KOVÁCS ZSOLT: A két Rákóczi György fejedelem görgényi építkezései. *Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna, II.* Szerk.: TAMÁS EDIT. Sárospatak, 2000. 97–122. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 41.)

KRAMER

- 1887 KRAMER, FRIEDRICH: Bistritz um die Mitte des 16. Jahrhunderts. *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, 21. (1887) 26–86.

Kronológia

A magyar levéltártörténet kronológiája 1000–2000. Szerk.: DÓKA KLÁRA–MÜLLER VERONIKA–RÉFI OSZKÓ MAGDOLNA. Bp., 2000.

Külf. lev.

Külföldi levéltárak anyagairól készült mikrofilmek jegyzéke filmszámmal II. Kézirat.

LEBRECHT

- 1789 LEBRECHT, MICHAEL: *Versuch einer Erdbeschreibung des Großfürstenthums Siebenbürgen*. Hermannstadt, 1789.

MÁNDRESCU

- 2004 MÁNDRESCU, GHEORGHE: *Renaissancestil in der Bistritzer Architektur*. Kolozsvár, 2004.

MARIENBURG

- 1813 MARIENBURG, LUCAS JOSEPH: *Geographie des Großfürstenthums Siebenbürgen*. Hermannstadt, 1813.

MONOK

- 2001 *Erdélyi szász intézményi és magángyűjtemények, 1578–1750.* Szerk.: MONOK ISTVÁN. Szeged, 2001. (Könyvtártörténeti Füzetek, X.)

MONOK-GÖMÖRI

- 1990 MONOK ISTVÁN-GÖMÖRI GYÖRGY: Adatok iktári Bethlen Péter peregrinációja történetéhez. *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*, VI. Bp., 1990. 193-207.

MONOK-VERÓK

- 2004 *Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen, 1575-1750*. Szerk.: MONOK ISTVÁN-VERÓK ATTILA. Bp., 2004. (Erdélyi könyvesházak, IV/1.)

MÜLLER

- 1985 MÜLLER, GEORG EDUARD: *Stühle und Distrikte als Unterteilungen der Siebenbürgisch-Deutschen Nationsuniversität, 1141-1876*. Köln-Wien, 1985.

NUSSBÄCHER

- 1970 NUSSBÄCHER, GERNOT: Contribuții la istoricul arhivei Bistriței în secolele XVI-XX. *Revista Arhivelor*, 47. (1970) 1:5-22.

SZABÓ T.

- 1990 SZABÓ T. ADÁM: Ernst Wagner újabb kiadványa az erdélyi Beszterce Város Levéltárának okleveleiről. *Magyar Nyelv*, 86. (1990) 1-2:107-111.

SZÁDECZKY

- 1893 *Erdély és Mihály vajda története, 1595-1601. Oklevéltárral*. Szerk.: SZÁDECZKY LAJOS. Temesvár, 1893. (Történeti, Nép- és Földrajzi Könyvtár)

Szfv. Áll. Lt. fond.

A Székesfehérvári Állami Levéltár fondjainak jegyzéke (A Magyar állami levéltárak fondjegyzéke, III. A területi levéltárak fond, 19. rész), Bp., 1967.

TEUTSCH

- 1880 TEUTSCH, FRIEDRICH: *Das Verhältnis Rodnas zu Bistritz*. Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde 3. (1880) 11: 112-113.

TIMON

- 1754 TIMON, SÁMUEL: *Imago novae Hungariae repraesentans regna, provincias, banatus et comitatus ditionis Hungaricae historico genere strictum perscripta*. Viennae, 1754.

TRAUSCH-SCHULLER-HIENZ

- 1883-2004 TRAUSSCH, JOSEPH-SCHULLER, FRIEDRICH-HIENZ, HERMANN A.: *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen, I-IX*. Köln-Bécs, 1983-2004. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 7/I-IX.)

TRÓCSÁNYI

- 1973 TRÓCSÁNYI ZSOLT: *Erdélyi kormányhatósági levéltárak*. Bp., 1973

- 1976 TRÓCSÁNYI ZSOLT: *Az Erdélyi Fejedelemség korának országgyűlései*. Bp., 1976. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 76.)
- 1980 TRÓCSÁNYI ZSOLT: *Erdély központi kormányzata, 1540–1690*. Bp., 1980.
- TRÖSTER
- 1981 TRÖSTER, JOHANNES: *Das alt und neu Teutsche Dacia, das ist neue Beschreibung des Landes Siebenbürgen*. Szerk.: WAGNER, ERNST. Köln–Wien, 1981.
- UB
- Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, I. (1191–1342)* Szerk.: ZIMMERMANN, FRANZ–WERNER, CARL. Hermannstadt, 1892.
- UR
- Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen, 1203–1585, I–III*. Szerk.: WAGNER, ERNST. Köln–Weimar–Wien, 1986–1995.
- VERESS
- 1901 VERESS ENDRE: *Izabella királyné, 1519–1559*. Bp., 1901. (Magyar Történeti Életrajzok, 39.)
- 1909–1913 VERESS ENDRE: *Basta György hadvezér levelezése és iratai (1597–1607), I–II*. Bp., 1909–1913. (MHHD, 34. és 37.)
- 1929–1939 *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei, și Țării-Românești – Acte și scrisori (1527–1690.), I–XI*. Szerk.: VERESS, ANDREI [ENDRE], București, 1929–1939.
- 1943 VERESS ENDRE: *Báthory István fejedelem kapcsolata Besztercével*. Szerk.: KOPASZ GÁBOR. Beszterce, 1943. (Beszterce-naszódi füzetek, 1.)
- 1943 VERESS ENDRE: *Báthory István kapcsolatai Besztercével*. *Erdélyi Múzeum*, 1943. 406–415.
- 1944 *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése, I–II*. köt. Szerk.: VERESS ENDRE. Kolozsvár, 1944. (Monumenta Transilvanica)
- WAGNER
- 1977 WAGNER, ERNST: *Historisch–statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen – mit einer Einführung in die historische Statistik des Landes*. Köln–Wien, 1977.
- 1993 WAGNER, ERNST: *Familienbuch des Schotes und Rottmann aus Bistritz in Siebenbürgen*. Neustadt an der Aisch, 1993.
- WITTSTOCK
- 1858 WITTSTOCK, HEINRICH: *Beiträge zur Reformations-Geschichte des Nösnergaues*. Bécs, 1858.
- 1864 WITTSTOCK, HEINRICH: *Älteres Zunft- und Gewerbewesen in Bistritz bis ins 16. Jahrhundert*. *Programm des evangelischen Gymnasiums zu Bistritz in Siebenbürgen*, 13. (1864) 1–44.

